

75
NP

New Jack Printing Works, Bombay 1.

"The UNEXPECTED"

कुंकू

— कुंकू —

कथा व संवाद

पद्य लेखक

दिग्दर्शक

कला दिग्दर्शक

संगीत दिग्दर्शक व साउन्ड इफेक्ट्स

चित्रलेखक

चर्चनिलेखक

श्री. ना. ह. आपटे.

शांताराम आठवले.

द्वी. शांताराम.

एस. फतेलाल.

के. भोळे.

द्वी. अच्यूत.

शंकरराव दामले.

— मुख्य भूमिका —

शांता आपटे

सौ. विमलावाई वासिष्ठ

शकुन्तला परांजपे

घासंती

गौरी

श्री. केशवराव दाते

राजा नेने

छोदू

नीरा.

काकी.

चित्रा.

अक्का.

मामी.

काकासाहब्ब.

पंडित.

सामा.

[आमचे कथानक कोकणात सुरु होते. कोकणात गणपति, नवरात्र वैगैरे सारख्या उत्सवांच्या वेळी शारदा, शाङ्कुतल, शापसंभ्रम यांसारखीं (जुनीच) नाटके शोकीलोक अजूनही करीत असतात. आमच्या मानांच्या मुलांनी बडीबंधेच अनुकरण केले असत्यास नवल नाहीं. वैशाखात एके दुपारीं बडील मंडळी झोपलेली पाहून ‘वरंत आवं आपलंच राज्य आहे’ असे समजून लांगी शारदा नाटकाचा प्रयोग करण्यास सुरवात केली. ती पहा लांग्या नाटकाची हस्तलिखित पाटी ! ‘कोकणविवासी नाक मंडळी.’ नाक मंडळी ? ही काय भानगड ! अरे होय—तो पहा राहिले ‘ट’ वर लिहिल आहे. थांबा. नाटक सुरु शाळे. पडदा (म्हणजे फार्टेक लगवे) ज्यांतून पात्रे अगोदरच स्पष्ट दिशत होती.) दूर ज्याला हा कोण ? वैशाखन मैनेजर असावासा वाटो.]

मैनेजर :—या नाटक कंपनीचा मी मैनेजर आहे हे तुम्हास माझ्या या लांबड्या मिशावरून कठलें असेलच. मी ५५ म्यानेजर ३५ अ ३५ मी ५५ म्याने ५५ ५

१ मुलगा :—अरे होय ! मग पुढे बोला.

मैनेजर :—आमचे नाटक ३५ मी ५५ म्याने ५५ ५ मैनेजर ५५ ५.

(आंतून एक बोके बाहेर येते व बोलते) अरे बेवुभगिनीं राहिले ! (हा प्रॅम्पर वाटो !)

मैनेजर :—(प्रॅम्परच्या इतांतील कागद हिसाकावून घेऊन आपले भाषण मुले हऱ्यू नेयत म्हणून एका दमांत वाचतो.) बंधु-भगिनीं, मी मैनेजर आपले अभिनंदन करतो. आमच्या नाटकात बायकांची कामे कुलीन लियां करणार आहेत. आणि पुरुषांचीही कामे कुलीन पुरुषच करणार आहेत. तेव्हा विडी ओढप्पांची सक्त मनाही आहे. (अरे वा) बडीलंप्रमाणे लियांची कामे लियांनी करणी की नाही आवरु नुसतें वाद करीत

बसण्याएवजी प्रत्यक्ष कृतीलाच तुम्ही मुर्खींनी सुरवात केलीत आ.)

[मुले याळा वाजवितात—मैनेजर पक्कन जातो. सूत्रधार पारिपार्श्वकासह येतो. सूत्रधार म्हणजे फारच सूत्रधार व्यापे हिसेते ! तिथेहि फुले उधक्कन नांदील्य सुरवात करतात. देवाला उधक्कलेली फुले प्रेक्षकमुळे आपल्यालाच समजून गोळा करतात. करू या—मुले देवक नाहीत का ! पण लांग्या ‘लीला’ मात्र माकडासारख्या.]

सूत्रधार :—‘म्हातारा इतुका । न अवधे पाऊणणे वयमान । लमा अजुनि लहान । न अवधे पाऊणणे वयमान—’ हो. ज्ञांनी एवढी देवाची निंदाऽऽपुरं शाळे. [पोऱे याळा पित्तात, शिव्या वाजवितात. सूत्रधार पारिपार्श्वक जातात—‘हातारा येतो—मुले ‘म्हातारा’ ‘म्हातारा’ म्हणून झोरडतात—तो निढतो.]

म्हातारा :—कोण ! कोण म्हातारो मस म्हातारा ? माझ्या मिशा पिकल्या म्हणून काय मी म्हातारा ज्ञालो ? म्हातारा म्हणे म्हातारा ! ही पहा माझी तण्णीताई बायको, मग मी कसा म्हातारा ? प्रिये शारदे, चल अंगी इकडे थे. (हे माझ्या चाल असतोना पुनः प्रॅम्परचे डोके नाटला ‘बोक्याप्पास’ संगते. इत्यायांत चिमुझी शारदा लजत सुरक्त पदर सावरत येते व बोवडे बोलयला लागते.)

शारदा :—[म्हाताराच्याल पाहतांच नाटकातले पाठ केलेले भाषण विसरून हो रे काय अंत्या ! तं म्हातारा का ज्ञालास ? मी नाहीं जा म्हाताराची बायको होणार. (अग चिमुरडे, एवढ्या व्यापारे तुम्ही म्हातारा नवन्याचा तिटकारा अ.)

म्हातारा :—[अपणी नक्कल वृद्ध टेवून समजूत करतो] अगे हे आपले नाटक आहे आवं येये मी अंत्या जाहीं मस श्रीमंत म्हणूने. आणि नं ग्रंथांनी नाटकातली बायको आहेस.

शारदा:—ते काहीं नाहीं, मी नाहीं जा म्हाताच्याची बायको होणार [प्रेक्षकांत हशा व टळ्या! मैनेजर बावरला, पडदा (अर्थात् फाटके लगडे) चालत चालत शारेदपाशी येतो. प्रेक्षकांनी हंसू न मये म्हणून मैनेजरने केलेली ही युक्ति फंसली. कारण प्रेक्षक त्या पडद्या खाल्लन आंत डोकावून पाहूं लागले.]

मैनेजर:—ए मये! असे काय करतेस?

१ मुलगा:—अगो, हे आपले शारदा नाटक आहे.

२ रा:—यात म्हाताच्या नवच्याची बायको व्हायचे असते.

शारदा:—पण मी नाटकांतसुद्धां म्हाताच्याची बायको होणार नाही. [ते नाटकांतसुद्धां म्हाताच्याची बायको व्हायला तयार नाहीस. पण मोठेपणी खरोखरच तुळ्यावर असा प्रसंग आल तर—?]

मैनेजर:—नाही होणार म्हणजे? ज्ञाले पाहिजे. नाहीतर देवन वध मुस्काटां! (खरंच। तुं पुरुष नाही को? बायकांवर जुलम करणे हा तुझा जन्मसिद्धच इक आहे.) [मैनेजर तिला मारतो—तो रडते व त्याला चावते—गोधळ होतो—नाटक बंद पडते. मैनेजर एकदम हातघारीवर आत्यामुळे नाटक बंद पडले व 'मैनेजरचा' 'हेमेजर' ठरला.]

मैनेजर:—कुणीला भी पुरुषांनो, आमच्या मुख्य नायकीणीची प्रकृती एकाएकी विघडल्यामुळे ज्ञाले एबदै नाटक संपूर्ण समजावे. पुढच्या वर्षी याच तिकिटावर हेच नाटक करून दाखवून, (मुलंच्या नाटकांचा बोजवारा उडाल्यामुळे ती नीरेकडे वळली.)

मुळे:—निश्चाई, निरुताई आमचे नाटक संपले,

नीरा:—इतक्यांत? (म्हणजे? एवढ्या गोधळांत आपण आपल्याच मनोराज्यांत दंग होता की काय?)

मुळे:—आता तुम्ही कवूल कैल्याप्रमाणे गाये म्हणावास हवे. [सर्व मुलांनी 'गाये, गाये' असा एकच गिळा केला व निश्चाईस ओढून आपल्यांत सामिल केले, तिने संवासंश शांत केले.]

नीरा:—ऐका हं—[असे म्हणून नीरेने एक रेकॉर्ड फोनेवर लवली. शाब्दास। स्वतः न गाता]

फौनोच्या गाप्यावर मुलांची बोलवण करप्याचा वेत दिसतो!] एक होता राजा—(अरे वा! हे गायें की कहाणीची हजारों वर्ष चालत आलेली कायम ठशाची सुरवात!)

मुळे:—गोष नको. आग्हास गायें हवे.

नीरा:—अरे पण एका तर पुढे.

एक होता राजा। एक होती राणी॥

[अरे वा गोटीचे चट्टदिशीं गाप्यांत रुपांतर झाले आणि प्रामोफेनची रेकॉर्ड गाप्याची नसून साथीची ठरला.]

अचल तयांची अनुपम प्रीति।

दिव्य तयांची सुंदर नगरी,

दुःख न तेये वास करी॥

विदुनि आपुल्या सदना उतरे,

स्वर्ग सौख्य जणुं भूमीवरी।

बोले राणी 'मन्मन मोरी'।

राजा बोले 'मी मनचोर'॥

राणी बोले 'चन्द्रिकाच मी'।

बोले राजा 'मीहि चकोर'॥

प्रणयोद्यानीं करिती क्रीडा,

दंग नर्तनि हर्षेभरे।

नाचति लतिका ऊळे झेरे॥

[आता समजले, निश्चाई, आपण कसल्या 'मनो-राज्यांत युग होता तें'। हे आपल्याच मावी आयुष्याचे चिन्म्हणून आम्ही समजोवे काय? 'हा हा हा नर्तनि' म्हणतांना नीरा गाप्यांत येवढी रंगली की मुळे-सुद्धां तल्लीन होजून तिच्या भोवती फेर धरून नाचायला लागली, आणि मुलांनीहि आपला सूर शेवटी तिच्या उरांत मिळविला. एकंदर वातावरण आनंदातिरेकाने मलून गेले. यांतच वाईयाचा उगम नसेल ना?]]

[आं ही कोण कडक लळमी! हा तर मामी! (दुपारचे जागरण सहन न करण्या) ज्योपमोड जाल्यामुळे धावत आत्या व हाताशी लगेल त्याला धपाटे मारू लगल्या. मुळे सैरावैरा पक्कून गेलो. आपण पण पळावे नाहीतर आपल्यालाही दोन धपाटे वसायचे!]]

मामी:—बाई बाई, शर्थ जाली अगदी! थावा हूँ
कोण? नीरावाई? तुम्ही कौं आहां यांत? छान,
छान चाललंय हो!

नीरा:—मामी, एवढे रागवायालां काय जालं? मुलं
मुलं खेळत होतो गमतीनं!

(अहो, पण मामी कुठं तुम्हाला 'मूल' समजा-
यला तयार आहेत!)

मामी:—अस्से! मुले मुले खेळत होतां काय?
कारटे, तोड काढत बोलायास लाज वाटतें कौं काही?
अवदसा! लगीन जाऊं असतें तर दोन मुले जाली
असतीं आतां पावतर! अन म्हणे आम्ही मुले मुले
खेळत होतों. देवा! देवा हा कुठण छळचाद लावला
आहेस आमच्या मारो? आई बाप गेले उलथून, अन
हा धोडा ठेवला आमच्या डोंबलावर.

नीरा:—मामी, रेज तुम्ही म्हणातां ही जड जाली
जड जाली. एवढी जर मी जड जाले आहे, तर द्याना
डकळून कुठं तरी!

मामी:—अगो जा! मर! नदी आहे, आड
आहे, पन्या आहे! कुणी आडवले तंस?

नीरा:—मामी, तुम्हाला कांहाच कसं वाटत नाही
असं बोलायला?

मामी:—आ! इतके केले सवरले त्याचे हे
बक्षिस वाटते? जीम चांगलीच वळवळायास लागले!
कारटे, तुझ्या आईबापांनी तंस एवढी घोडी करून
ठेवलीं, मराठी शिकविले, विंग्री शिकविले, कलवंतीणी-
सारखे गायास नांचायास शिकविले, (फार वाईट केले
ल्यानों हे!) ते यासार्हीच वाटते? (मुलांच्या ओरड-
प्याने मामी तुम्ही आलंत, पण तुमच्या ओरडप्याने
कोण धावून आले, तर मामा!)

मामा:—(तंबाखू चोकीत) अगो ए! काय
चालविले आहेस हे?

मामी:—यां, आलंत भावीचा कैवार ध्यायास?
तुमच्या या मस्तवाल कारटीचा फारीलपणा मंस आतां
अगदी नाही खपायचा. कुळेही एखादे स्थळ बद्धा अन
याका उजळून!

मामा:—अगो, तेच तर मी सांगयास आवो
आहे तंस! एक मोठा मातवर बकील पद्धायांस येतो
आहे तीस. चल आंवर. तिची जरा वैणीफणी कर.
अगो सजव तीस! (अगदी बोला फुलाला गांठ!)

मामी:—(नीरेच्या लमांत आपल्याला मिरवायत्य
मिळेल या आनंदाच्या कल्पनेनेच एकदम शात व प्रेमद
होऊन) चल बाळ, निशताई!

[मामीच्या कडकडाटांकून मामांच्या अकर्त्त्वित
येण्याने नीरेची सुटका जाली खरी, परंतु मुलीच्या
आयुष्यांत अत्यंत महान्वाचा प्रश्न जो लम, तो—दत
म्हणून तिच्यापुढे उभा गहित्यामुळे, ती अतिशय
मांबावून गेली.

प्रेमल व सुसंस्कृत आईबापांच्या सांत्रिध्यांत मेलेले
आपलं बालपण, त्यानी दिलेलं विशिष्ट तच्छेच व्येष्यां
शिक्षण, व त्यामुळे ब्रनलेत्या विशिष्ट आकांक्षा, पाश्याल
येणारी माणसे कशीं असतील, या विषयोंची उत्कंठ
व आपली मनोराज्ये सफल होतील कौं नाही, या
विषयोंची चिता, या व इतर अनेक मिश्र विकार विचा-
रणीं तिच्या मनाला हुर हुर लागून ती बातेशब
गोऱ्याली, व अशा बावरलेल्या स्थितीत ती आपल्या
आईबापांच्या फेटेपुढे येऊन बसली. अशा वेळी ती
या प्रेमाच्या, हक्काच्या, आश्रयस्थानाशिकाय दुसरीकडे
कुठे जाणार.

नीरा:—आई! बाबा! मला आशीर्वाद दा!

मामी:—हं, ठीक! अगो, पण तुझे कुंकू का
लसे विस्कटले?

(मामी, तुम्ही नीरेचे विस्कटलेले कुंकू नीट केलेत!
पण मामांनी—)

[बोहर पडवीत काकासाहेब, एक तरुण, इसमट
येतात. मामा लांचे स्वागत करतात. काकासाहेब—
वयाने बेरच मोठे! पण लांचा तो शेंट कोट, चल
पाढी, आणि चांदीच्या मुठेची काढी पाहून चवलीची—
तले तरुणच भावविष्याची ते खटपट करीत अद्वितीय

बाटें... ते ऐटीत आपल्या मिशीवरून हात फिरवीतात तोंच कलहीवाल्याची आरोळी ऐकून दचकतात. कांही, काकासाहेब दचकलांत? तुम्ही आपल्या मिशाना कल्पाची कलही. तर केली नाहीना? हरभट उर्फ भेदेश्वर दीक्षित डुलत डुलत आपले पोट सावरित येतात. तस्रण, काकासाहेबांच्या जवळच विनयाने बसतो. मामा आपला चेहरा अतिशय गरीब व आर्जवी करून बसतात. नेहमीप्रमाणे हवापाण्याच्या (निर्थेक) गप्पा झाल्यावर मामांनी नीरेला हांक मारली.]

मामा:—ये निरुत्ताई, वैस अशी.

हरभट:—काकासाहेब, मुलगी पद्धातांच आहां कशी नक्षत्रा सारखी सुंदर आहे ती! (हरभटाचे काम करण्या नटाने शृंगिंगवें वेळी उकून 'मुलगी' ऐवजी 'मुरगी' म्हटले होते. पण, मुरगीप्रमाणे तिचा गला 'कपपाण्याचा आपला बेत नाहीना भेदेश्वर दीक्षित?') तशीच मोठी गुणवानही आहे. मुलीचं सारं शिक्षण सुंवर्हईलाच झाले, तिचे आई बाप म्हणजे फारच सालस माणस! वर्ष दीड वर्ष झाल, तै बिचोर एकाएकी वारेले. तेहांपासून मामांनी तिला पोटन्या मुलाप्रमाणे पालील आहे. आणि मामांच्या घरचं वळण अगदी बाळबोध (मामा योवेळी बाळबोधपणा सिद्ध करण्याकरतां विनयानें शेंडीशी चाणा करतात.) हं आतां गीतप्रमाणे मुलील काही प्रश्न विचारयाचे असत्यास विचारा. [तस्रणास उद्दिश्य] हं, विचार काही. (हरभटाचे बोलणे चाढ असताना नीरेने चोरख्या नजरेने पाहृष्योना न्याहाल्ले. प्रथम तिला काकासाहेब दिसले. पण दोघांची नजरानजर होतोच काकासाहेबांनी डोल्यावरचा पिन्सेज चव्या तांतडीने काहन खिसात कोबल्यासुऱ्ये नीरेला त्या म्हातान्याची मौज वाटली. नीरेने तस्राकडे लाजून पाहिले व तिची दृष्टी जरा स्थिर झाली आणि सण्कन. एक सुखद लहर तिच्या अंगवरून गेली.

तस्रण:—काकासाहेबच विचारतील.

काका:—कसले प्रश्न! पसंत आहे. (तस्राकडे पहात) आं? जाओ दे [हो, मुख्य प्रश्न—तो मुट्ठाच आहे.]

हरभट:—जा बाळ. मोठी नशीदवान् मुलगी आहे! [ते कौणाला ठाकु] तूर्त हरभट, तुमचं नशीब मात्र उदयाले अोलेले दिसते!]

(नीरा आंत येऊन खिडकीतून त्या तस्राकडे अनुम नजरेने पहात असते इतक्यांत मामीच्या बांग-ज्यांचा आवाज ऐकून ती लाजते—मामी येतात.)

मामी:—हं कांही नको लाजायास! पाहून घे नीट; नाहीतर मागून उगीच—चांगले श्रीमंत आहेत; घरदार, श्रीमंती—(मामा लगवगोने येतात त्यांस उद्देश्य) ते म्हातारे कोण? नवच्या मुलाचे वडील बाटें?

मामा:—अगो खुद! अं १८ हां वडीलच म्हणाच्ये—(कां मामा जीभशी चावलीत? नीसु पसंत आहेना? झाले तर कलेलंच सारे हळुं हळुं!)

[चहा प्याल्यावर काकासाहेब कापन्या हाताने कपबशी ठेवतात.]

काकासाहेब:—(जणुकाय स्वतःचेच लम आहे अशा उतावीक्षणांने) हं आता सुहूते?

हरभट:—अगदी हाता ल्हगतचा असेल तोच घराचा, काय मामा?

मामा:—हो शुभस्य शीघ्र! [ऐक्ल्यावर काका-साहेब आनंदानें भोवतालची परिस्थिती विसरून उतावीक्षणे काढी जलद हलवू लागले. अन हा काय चमकत्कार! काढीच्या टिक्टिकीतून तासांचा कडकडाट-शुभमंगल सावधान। ऐकून येत आहे. ती पहा सुंडावळ्या बांधलेली व हातांत वरमाला घेतलेली नीरा-तिच्या समोर उंच घरलेला अंतर्पाट]

एक बाईं:—(मंगलाष्टकाच्या कोलाहलात) मामी, ती वि चवाबाई कोण?

मामी:—त्या नां? गंगाकाको? आमच्या विद्धीं-बाईं, जावईबोवांच्या काकी लागतात त्या।

अबका:—[कांही करायचे नसत्यासुऱ्ये स्वतःवरच चिडलेल्या व उगिंचच काळजीत असलेल्या काकीस]

आजी, नवरी किती छान आहे? मी चरा पुढ जाऊन पाहू?

काकी:—[रागाने, कष्टाने, नाइलाजाने] जा.

[कंटालबांधी मंगलाष्टके संपली. अंतर्पट बाजूला जाल. नीरा उत्सुकतेने वरमाला घालप्याकरतां पुढे शाली. पण हे काय? हा कोण म्हातारा? वरच्या जागीं तथा तरुणा ऐवजीं काकासहेब? नीरा थक जाली—माळ घालणारे तिचे उत्सुक हात एकदम मर्म आले. “या म्हातारांनाला माळ घालायची? नाही, नाही” नीरा मार्म सरकली—क्षणभर भीषण शातता—मामांची तारांबळ—वाजंच्यास जोराने वाजविण्यास सांमूळ त्यांनी नीरेचे हात घरून काकासहेबांचे गव्हांत जवरदस्तीने माळ घालती. ताशाच्या कडकडांत नीरेच्या हृदयाची घडघड कोण ऐकणार]

→→→→→
[होमाच्या ज्वाळा—त्याचे चटके नीरेच्या हृदयाला बसत आहेत—नीरा सुन होजून होमासमोर बसली आहे. नीरेच्या ढोऱ्यातून अश्रुघारांची—अश्रुघारांची कसली तिच्या आकाशा मनोरुज्ज्वे यांची—आहुति तुपाचे वरोवर होमांत पडत आहे.]

→→→→→
[सोमा हरभटासह स्वतंच्याच खोलीत चौरस्था सारखे येतात. हरभटाने दिलेले पैसे हावेपणाने मोजून घेत आहेत. नीरेच्या उरलेल्या सौथाचेच पैसे होते ते.]

→→→→→
[दुःखाने व्याकुळ झालेली नीरा जड फक्तलाने आपल्या खोलीत येते—आईचा फोटो पाहून तिला जोराचा हुंदका आला. दाराबाहर वासराने हंडरडा फोडला, गाईने उत्तर दिले? नोरा ‘आई’ म्हणून आईबापांच्या फोटोपुढे पडली. वासराने मुन: हृवृन हांक मारली त्योवेळी गाईने उत्तर दिले नाही. निचारी नीरा! तिच्या हांकेला तिची (मृत) आई कशी उत्तर देणार? नीरेचे दुःख अनोवर झाले—हुंदके चौरस्त येळं लागले—खण् खण् खण्—याच वेळी मामा नंस्त्या

सायाचे रुपये मोजून घेत होता—नीरेच्या हुंदक्याची अमोल किंमत देऊन मामानीं रुपये घेतले होते.]

[हरभट व मामा]

हरभट:—(चोरचा आवाजात) पण जिकली बुवा! झाले एकदां लम्ब.

[नीरा रडत आहे—बग्या येतो]

बग्या:—निरुताई, माझा कोट आहे को गो येथे? अगो! येथे काय बसलीस? तिकडे पोहपस चल ना! आँ? तुंस रडायास काय झाले. अगो तुझा नवया खप खप श्रीमंत आहे. त्यांनी किनाई आपल्या मामांस इतके इतके रुपये दिले. [नीरा आश्वर्योने बघते.] अगो, बघतेस काय? खेठे नाही; मी आतांच पाहिले ना? आणि सगळ्यांनी मिळून कसेस फसविले तुंस! तरण्या माणसास दाखविले आणि म्हातारांची लम्ब केले. कशी फजिती झाली एका माणसाची!

→→→→→

[फोटोकरितां सर्व मंडळी बसली... काकासहेबांच्या शेजारी एक खुर्ची री कांगीच होती... काकासहेब आशेने त्या खुर्चीकडे पहात होते. एका पोराने ती खुर्ची पटकावली पण काकासहेबांने त्याला हुसकाविले.

फोटोची तयारी झाली, फोटोग्राफरने ‘स्टैटी थ्रीज’ म्हणून कॅमेर्याची कॅंप काढली, पण कॅमेर्याने आपल्यावेळी दगा दिला.]

फोटोग्राफर:—चुकलं सगळं।

मामा:—म्हणजे? उतरला गाही पोट?

काका:—मामा! आहो आमच कुंदुब!

मामा:—हां, रांडेच्यांनो! सारेच मुसळ केरांत, वरे झाले, पोट आला नाही तो. निश्च कुठे गेली नि रे, निरे। (मामीस) हांक मार ना तीस.

मामी:—मी आतां कशी छान उमी राहिल्ये गौरी—सारची. आतां कशास हल्ल उगीच. बग्या तू जा.

→→→→→

[नीरा आपल्या खोलीत मामा येतो.]

मामा:—निरुताई, ए निरे! अगो पोहपस चल ना. येथे काय बसलीस. चल, आँ? तू अशी

गप्प कां ! अर्गो तुझा नवरा तुझी वाट पहातोय् ना, चल, उठ. [नीरा कांही उत्तर देत नाहीं.] नीरे।

मध्योपासून कोकलतोय् एकू घेत नाहीं तूस ? चल, उठ.

नीरा:—मला त्रास देऊ नका ! मी येणार नाहीं.

मामा:—म्हणजे !

नीरा:—माश्या पुढून चालते व्हा, तोड काळं करा आपले.

मामा:—काय मस्तवाल कारी आहे ? काय गो, मध्योपासून मी तुझा तमाशा पहातोय्, तुझ्या डोक्यांत आम्ही काय असा धोडा घातलाय ? [छान मामा ! चौराच्या उल्लऱ्या बोबा..] फाजील नाहींतर, जो जो ऐकून घ्यावे तो तो जास्तच. यापुढं तोडातुन एक शब्द तर काढ थोबाडच फोडतो वय.

नीरा:—फोडा ना ! करा एकदा पुरुषार्थ !

[मामानी खरेखरच तिच्या थेवाडीत मारली. इतका वेळ कम्भलीची शांत राहिलेली नीरा अन्यायाचा कलस झाल्यामुळे आता मात्र सतापली.]

नीरा:—(चवताळून) मांगा ! कसाया ! म्हाताच्याच्या गळ्यात बांधून मल खुत्यांत ढकललीस, आतां गळा दाळून प्राण वे माझा ! [काकी व फेयेकरिता नीरेची बराच वेळ वाट पाहून थकलेले कोकासाहेब घेतात.]

काकी:—[सासुच्या करज्या आवाजीत] एड एड गाडव, शुद्धीवर थाहेस को ? ते दारां पाहिलस को कोण उभ आहे ते ? यांच्या कडे पाहून तरी लाज घर, मनाची नाहींतर जनाची.

नीरा:—[जास्तच चवताळून] व्हा बाजूला ! मला लाजेच्या गोष्ठी सांगत ? तुमच्या मुलील थेरच्याच्या गळ्यात बांधली असती तर तुम्ही बसलं असतां कां गप्प ? म्हणे लाज घर लाज ! कुणाची घरं ? पैशाच्या लेग्मनं मल म्हाताच्याचा गळ्यात वाघताना या कसायांन घरली होती कां लाज ? कां यांची लाज घरं ? थापल्या बयाचा विचार न करतो नात शोभणाच्या माश्या सारख्या मुलीशी ल्या लावताना

यानी धरली होती का लाज ? तुम्हीं थोरामोक्तानी आपली लाज सोडती, आणि मला लाज धरायला सांगतां ?

काका:—(उसन्या आवेशाने) काय तोडाळपणा चालविला आहे हा ! घ्यानांत ठेवा ! आतां तुम्हीं स्वतंत्र नाहीं, एकाची बायके आहां ! [नवरेपणाच्या दक्षावर उभा रद्धाणारा वर्कील पुरुष बोलला.]

गीरा:—होय, बायके आहे ! बायके आहे !! आणि बायके आहे म्हणूनच तुम्हांल माझा गळा सफाईनं कापता आला. मी तुमच्या तावडीत सांपडले आहे, आतां मी कांहीं करू शकत नाहीं, हे मलाही कळते, पण घ्यानांत ठेवा ही भडकलेली आग आहे; ती तुम्हाला जाळत्या वांचून कधीही रहाणार नाहीं !

काका:—काय ! काय करणार तं ?

नीरा:—काय करणार ? काय करणार ! काय करणार ! ! [काय करणार ? खरेच ! कायद्याने पुरुषाची पुलम झालेली हिंदु ली काय करू शकणार ?]

काका:—(खल्पुरुषाच्या अभिनिवेशांत) डोंग करते काय ?

काकी:—हा कैशव ! परक्याच्या घरांत तमाशा नको. [झाला हा कांहीच नाहीं !]

मामा:—चला काकासाहेब ! या कार्याची एवढी पत्रास नको ! तिच्या वांचून आपण पोहा आहून घेऊ.

(दुसरे दिवशी सकाळी, नीरा आघोळकरून कुंकू लवण्याकरिता आपल्या खोलीत आली. फेरो येदी घेऊन ती बसली—तिने कुंकवाचा करडा काढला, तिच्या सर्वे किंवा यंत्रप्रमाणे निर्जीव चालत्या आहित. कुंकू घेऊन ती तें लावू लागली. परंतु तिचा हात कपलाशी गेल्यावर अडखलला. ‘आज हे कुंकू आपण नेहमीं प्रमाणे लवीत नसून ‘कुणाकरिता’ तरी लावीत आहो. कुणाकरिता ? या म्हाताच्याकरिता ? नाहीं—सा म्हाताच्याचा नंवानं भी कुंकू नाहीं लावणार ! ’ कुंकू वाचा हात तिने खाली घेतला—कुंकू झाहून टाकले.

पण ! 'आपण असद्दाय आहोत,' याची तिळा जाणीव शाली. 'कुंकू न लावून काय करणार ? लावण्य भाग आहे, लावलंच पाहिजे' अतिशय कष्टाने तिने कुंकू लावलं. अकाका-सहज जातों जातों नीरा दिसली म्हणून थांबली. पण नीरेला कुंकू लावतांना दुःखी शालिली पाहून तिलाही वाईट वाटले.)

[मामा मारी आपल्या परिवारासह नीरेवरोबर जाण्याची तवारी कंरतात. मुलांचा तो तापा पाहून—].

काकी:—(काकासाहेबांस) कायरे केशव, हा साराच काफिला घेणार आहे वाटं?

काका:—हे ! काय करायचं ! कोंकणची भुंते हीं, मारी चिकट.

(सामानाजवळ उभी असलेल्या नीरेस)

मामी:—वाळ, निरु, कांही वाईट वाढून घेऊ नकोस हे, आम्ही सगळीच येतो आहें तुझ्यावरोबर !

नीरा:—कुणी यायचं नाही माझ्या वरोबर.

मामा:—काय निष्ठुर आहे कारी ! अर्गे आमच्या वरची तुझी माया गेली तरी कुठे ?

नीरा:—ल्लाच्या हेमांत जवळून खाक शाली.

मामा:—मग नव्याच्या घरी जाऊन नीट नांदणार तरी आहात का ?

नीरा:—ते माझे मी पाहून घेईन ! तुम्हांला त्याची पंचाईत नको.

मामा:—मग जा एकटीच खुशाल मर.

नीरा:—ते तर झालेच आहे. आजपासून तुम्ही मला आणि मी तुम्हांल मेले.

मामा:—बरं ! बरं ! हिच्या वरोबर कुणी यायचं नाही.

[मोटारीत काका, काकी, नीरा, अका वसली आहेत, तोंच फोटोग्राफर (शह्वरमुगापकाच्या दुतगतीने व करको-च्याच्या ऐटींट) फोटो घेऊन येतो.]

फोटोग्राफर:—मामासाहेब ! फोटो आणलेत ! हा, नंवरचा फोटो.

मामा:—दिसतोच आहे ! पण कायदो, पाहिज्या अगदींच वरा नाही कांहो आला ?

फोटोग्राफर:—[काकासाहेबांस] काकासाहेब, यमाचा फोटो आम्ही काल्य, आतो पाहिज्या मुलाचा फोटो, आमच्या हातूनच निधाय पाहिजे. कांही जास्त वाट पहायला नको; पुढच्या वर्षी योग अगदी निश्चित. [फोटोग्राफर] आपले बेशरन घडाई वाख्य-पण्या सारखी आहे.]

[गंगापुर-काकासाहेब आपल्या घरासभार, काकी, नीरा, अका सह, दांत्यातून उत्तरतात. अकी वरात जातों जातां नव्या सुनबाई मार्गसूत येत आहेत कों नाहीं, हे अर्थपूर्ण नज्जे ने मार्ग वढून पहातात. अकासाहेब (नव्या संसाराच्या) उंवरच्यावर पाय टाकतात तोंच बाहेर दांगेवाल 'सम्हाले' म्हणून इशारा देत जातो. अकासाहेब दचकतात 'सम्हाले ड. ८ म्यां-म्या']

[काकासाहेब आपल्या माईवरील दिवाणखान्याच आपल्या (जुन्या) घट्याळाला किंवा देत असतां म्हातारा म्हादवा गडी पत्रे घेऊन येतो.]

काका:—कायरे ! घट्याळाल किंवा वरैरे यायची की नाही ?

म्हादवा:—कालच दिली व्हती घ्नी साव !

काका:—मग ते बंद कसे पडले ?

म्हादवा:—आता ते झाल्या माज्जवानी म्हातारं। लेला किंतोंवी किंती या, किंतीवी अकासान थानू या ल्ये, मधन मधन असे बंद पडायचंच !

काका:—(रागाने) बंद ! बंद ! फ्लर, म्हादवा आहेस-जा !

[कों हो काकासाहेब ? ला विच्याच्या म्हातारां गव्यावर कों उगीच रागावतां ? तो तुम्हांला म्हादवा नाहीं म्हणाला, घट्याळाल !]

[गडी गेल्यावर काकासाहेब पत्र फोडून वाचू लगतात.]

प्रिय काका,

या उत्तर वर्यांत आपण विवाह करण्याच्या भान-
गडींत आहां, असें मला कळते. खरोखर ही गोष्ट
आपण अव्यंत वाईट करीत आहां. लहान तोंडी सोठा
घांस घेतल्याबद्दल राग भासू नये, पण आपल्या वयाच्या
विचार करावा व एकाया गरीब विचाच्या पोरीचा शाप
घेऊ नये.

आपली,
चित्रा

[कदु सत्य संगणारे तें पत्र काकासांबऱ्यांनी बाजूला
एका मासिकांत सारले व दुसरे पत्र उघडले.]

My dear father,

आपली स्वारी नव्या मुंडोळ्या बांधण्याच्या तयारीत
आहे, असें ऐकतो. म्हातारपणचा हा रंगेलपणा
कौतुकास्पद आहे, पण मीही लमाचा आहे, ही गोष्ट
आपण अगदीच दृश्य आड करू नये. लांतून आपण
मौज करणारच असाल तर May God bless you
dear father. तें असो. मला खर्चांकरितां दोनशे
रुपये पाहिजे आहेत. तोरेनेच पाठावावे. मनिअॅंडर न
आल्यास मलाच दैलपाटा धावा लगेल.

आपला—पंडीतराव.

[दिवळ्या चिरंजीवांचं हें पत्र लांगी चोलामोळा
करून फेकून दिल.]

[स्वैपकधरांत काकी चहा करीत असतां नीरा
तेथून जाते.]

काकी—सूनबाई! ('म्यांव' मांजरीने साथ
केला.) इकडे ये पाहूं. ऐकलंस कां ए १ सूनबाई!

नीरा—मला सूनबाई सूनबाई नाही म्हणायचं.
माझे नंव साथमुंध नीरा आहे. [सासूनेच्या भावी
युद्धाची पहिली सलामी.]

काकी—एवढा हा चहा तरी आपल्या पति-
राजांना नेणक देणार का?

नीरा—नाही!

काकी—वरं! वरं! आतां माझ्याच ताच्यांत
आहेस! कुठं जातेस ती पहाते.

नीरा—होय! तुमच्याच ताच्यांत आहे?
म्हाताच्या नवन्याची तरुण वायको म्हणून कांही कुठं
पद्धत नाही जाणार!

काकी—(निश्चिर होऊन) अक्का! चल ये
चहा ध्यायला.

अक्का—आणि काकीनो?

काकी—तुला ग काय करायची त्याची पंचाईत?
तिला पाहिजे तर ती घेईल, करील, आणि घेईल. माझे
खेटर अडलंय तिला चहा करून यायला! मीच नेऊन
देले, केशवला चहा. [काकी, आतां तुमच्या हातचा
चहा केशवला नको आहे] माझे हात पाय कांही
मोडले नाहीत.

[अक्का आपली चहा घेऊन नीरेकडे जाते.]

[नीरा तुळशीकृष्णावर बसलेली, अक्का चहा घेऊन
येते व नीरेपुढे ठेवते.]

नीरा—तू घेतलास!

अक्का—हो!

नीरा—खोटं बोलतेस. माझ्याची खोटं बोलायचं!
हा तुझा चहा ना? मग खोटं को बोललीस?

अक्का—तुम्ही तौ ध्यावा म्हणून. आजीनं
तुमचा चहा मोरौत ओतून टाकला. मग ध्याल ना
तुम्ही हा?

नीरा—(प्रेमाने) किती गोड मुलगी आहेस?
तूच पी बाळ.

अक्का—पण, तुम्ही घेतल्या शिवाय मी नाही
थेणार. [दोघोही चहा पितात—हंसतात—दोन निष्पाप
जीवांचा आनंद पाहून झाडावर बसलेल्या दोन कोकिं
लांना सुद्धा आनंद झाला—कु १ हु १ कु १ हु करून
कोकिंलांनी त्याच्या हंसाय्याल आपल्या गप्प्याची साथ
केली.]

अक्काः—काको, तुम्हांला काको म्हणायला कससंच वाटतं ! ताई म्हटलं तर रागावणार नाही ना तुम्ही ?

नीरा—नाही.

अक्काः—ताई ! ताई, किती छान वाटतं ! निरुत्ताई. तुम्हांला घर पहायचेय, चला मी दाखविते.

[चहा प्यायल्यावर अक्का निरुत्ताईनी आपण दिलेला चहा घेतला म्हणून खूपच आनंदली व तोडाने काही तरी 'तं तं' करीत युणगुणत कपवरी ठेवण्याकरितां घरांत हरणासारखी पळतच गेली. चिमणे पोरी, तुझ्या या हास्यलहरी ऐकून चिम या व पक्षी यांना सुखां चिव चिव, टिव टिव, तूं तूं, कुडकुड करून नाचावे बागडवेसे वाटले असत्यास नवल नाही !]

[स्वयंपाक घरांत काका व काकी]

काकी—कांगावळोरपणाने केशव तुझ्या या मस्तवाल वायकोपुढे शर्थ झाले बाबा ! काय फडा फडा बोलते ! सारखी उल्ट उतरं ! तिला चांगलं चौदावं रेतन दाखविलं पाहिजे. [काकीनी सुरुंग तर भरल.]

काका—दोय ! पहातोय भी सारा तमाशा, कल्ले तिला लैकरच पण तुम्हांला केव्हां कळणार ?]

[नीरा व अक्का अडगळीच्या खेळांत येतात]

अक्काः—ही अडगळीचा खेळी आतां झाली, मग इथं पंडीत दादा अभ्यासाला वसत द्योता.

नीरा—पंडीत दादा कोण ?

अक्काः—कांचा मुलगा. [या थेर पुरुषाची तुम्हांला पुढे ओळख होईलच.]

नीरा—आणि कोण कोण आहेत खाला ?

अक्काः—चित्राताई ! फार मोऱ्या आहेत ला !

[काकी ताटे वाढांत असतांना नीरा व अक्का स्वयंपाक घरांत येतात.]

काकी—[बोक्या सारख्या मुख्यरत] हे वसा तिथे ! पाहतां काय ? आपल्या यजमानांच्च ताट आहे तें !

नीरा—[निश्चयाने] मी उष्टु ताटांत वसणार नाही. मला दुसरे ताट पाहिजे.

काकी—दुसरं ताट घरांत नाही. [काशी दुसरे भांडे घेत असतांना ल्यांचे दुर्लक्ष असलेले प्राहून नीरा ल्यांच्याच समोरचे ताट आपल्या समोर थोडून घेते व उष्टु ताट ल्यांच्या समोर डकलते.]

काकी—[हृताशपणे] वाई वाई, शर्थ झाली अगदी [कपायंतून दुसरे ताट काढतात.]

नीरा—[खोंचून] आतां आहे को दुसरं ताट ?

काकी—[शरण जाऊन] आतां अगदी हात जोडायली वेळ आली.

नीरा—[शांतपणे] मग जोडा की ! मी भरपूर आशीर्वाद देईन !

काकी—[धमकावणी देत] या मस्तवालपणाचं केळांतरी उठ निघेल अं !

नीरा—[कांहीहि परिणाम न होऊन उपरोधिपणे] हे २५ !

काकी—हे काय करतेस ? मला असला चहाटळ-पण मुळीच खपायचा नाही ! नाही तर मी केशवाला चूळक संगेन अन निघून जाईन औंदुबराला. (आमटीची वाटी ठसक्यांत ताटा बोहर ठेवता.)

नीरा—[काकीनी दिलेल्या धमकीचीच चेष्टा करीत], काकी काशी ल्यांच्याहि पेक्षां लंब आहे ! मग तिकडैन जाना !

काकी—मी वरी जाईन तुझ्या म्हणण्यानं ! आतां मुळीच जाणार नाही. [बोहर ठेवली वाटी पुनः ताटां ठेवता.]

नीरा—[आमटीचा भुरका मारीत उपरोधिपणे] अहाहा ! काकी आमटी किती छन केली आहेत ही ? खरंच तुम्ही कोठेच जाऊ नका ! तुम्ही गेल्यावर इतका चांगला स्वयंपाक कोण करोल ?

काकी:—म्हणजे मी काय स्वैपकिण आहे वाटतं इथली ? (मग कोण ?)

नीरा:—तसं नाही पडूण—

काका:—(वरील सासुनेची चकमक गुपचुप ऐकत असतां चिडून) बस बस तोड आवारा तें ! माझ्या घरांत असला फाजीलपणा मुळींच चालायचा नाही. हे घर म्हणजे काय वाजार समजलंत तुम्ही ? सारखा कल्कलाट ! सारखा उमटपणा ! हे स्त्रै तावड-तोब बंद झालं पाहिजे. नाहीतर—(काका पुढे वोलणार तोंच नीरेची तीश्न नजर पाहून वचकतात; व आपला राग छत्रीवर काढीत, ती आपटत कोटींत निघून जातात.) (नीरा जेवण टाकून संतापानें पानावरून उठते व रागातच कफ्टेस्क्रन नक्की सोडते.)

काकी:—(विजयानंदानें) अवका, आपल्या काकी-साहेबांना म्हणावं, की आतां आर्णीतल्या बायक येणार आहेत तुम्हाला पहायला !

नीरा:—(काकीच्या स्वरांत) अवका, आपल्या आजीसाहेबांना म्हणावं नीरेचं लघ झालंय ! आतां काय तिला पहायचंय ?

काकी:—अवका, त्यांना म्हणावं असेल नशीवांत तर घाला चार दागिने अंगावर आणि जरा नीटनेटक नेसुन या पुढे !

नीरा:—अवका त्यांना विचार नाटकातल्या नटी-प्रमाण येऊ की सिनेमातल्या ? (काकी आणि नीरेच्या मांडणांत विचारी अवकाची, स्थिते मुंदुग्रामाणे होउन ती दोघीकरू आल्यान पाल्यून पहात होती.)

काकी:—पुरे तुझ तें तोड आता !

नीरा:—पुरे ना ? मग मला कोणीहि पहायला येता कामा नये.

[नीरा झोपळ्यावर पाठमोरी बसली आहे. अल्ली-तल्या पांचसहा बायका तिला पहायला येतात. काकी सामीच्या जातात तोब त्यांतल्या दोधी तुरु तुरु चालत. नीरेजवळ येतात व बायकी पद्धतीने तिचे केस, तिचा वर्ण यावर कुजुबुजत चर्चा करतात.]

पहिली—(हळूच) अंगाडा मोळा आहे !

दुसरी(मत्सरानें व्यंग शोधीत) गंगावन घाटलंय !

[नीरा रागानें वदून पहाते.]

१ ली:—गोरी आहे !

२ री:—पावडर लावलीय ! [नीरा उदून जाऊ लागते; पण बायकांचा घोळका पाहून थवकते.]

१ वाई:—[माहित अस्तुहि डाळगजपणे] या नव्या वकिलीण वाई ? या नाहो अशा पुढे ! (आमं-वण कीं आव्हान ?)

नीरा:—मला वकीलीणवाई म्हणूं नका ! त्या नांवाने हांक माराल तर मला मुळींच खपायचं नाही.

२ री वाई:—(नारेच्या उत्तराने सर्द होउन, पण अगाऊ लोंगटपणे) व ५ रं राहिल ! आमच्यांत अश्या वसायला तर या. (कमीत कमी मागणी वाटते ही !)

नीरा:—नाही येणार ! हे पहा मी आहे मोठी वाईट मुलगी. माझ्या वाटेला जाऊ नका, अन आपला अपमान कल्न घेऊ नका !

काकी:—(मान राखून घेण्याचा निष्कळ प्रयत्न करीत) नाही हो—तिच्याशी सरळ बोलप्याची अगदीं सोयच नाही उरलेली ! (नेहमी प्रमाणे घोरण न राहून) केवळहांतरी ही बया आमच्या केशवाचे तोड अगदीं काळं करणार !

नीरा:—(तिलक्यातच कफ्टकळपणे) मी कशाला करते आहे ? त्यांनीच म्हातारपणी मुंडोळ्या वंधून आपण होउनच तोडाला काळं फासन घेतलं आहे ! माझ्या नावानं कशाल्य खडे फेडतो ?

१ वाई:—(वकीलीणवाईहलची आपली कल्पना अगदीं चुकल्यासुळे निराश होऊन) काकी हा काही निराच्या मासला दिसतो इय ! (नव्या वकीलीण-वाईंना ‘पहायला’ येणाऱ्या बायकांचे जेवरे मात्र ‘पहाण्यासारखे’ झाले.)

(नीरा जात असतां अवका तिला भेटौते)

नीरा:—अवका, ती अडगाळीची खोली आहेना, तीच आपली बसायली जागा करू म्हणजे कोणाचा त्रास

नको. चल. [काकासाहेवांनी स्वतःच्या सुखाकरता केलेली बायको त्यांच्या आयुष्यांत अडगळच ठरली, अनं ही अडगळ अडगळीच्याच खोलींत गेली.]

(अडगळीची खोली साफ करून नीरा फोटो लावते.)

अक्का:—कुणाचा फोटो? तुमच्या आईचा?

नीरा:—हो. अक्का आपल्या इथं कुलं आहेत का ग?

अक्का:—नाही हो. एवढी मोठी जागा आहे. पण बागच नाही केलेली! (याचवेळी बाहेर कुणीतरी तंबोरीवर भजन म्हणत चालाला असतो)

अक्का:—ताई, तुम्हाला गाणे म्हणतां येते? मग म्हणाना?

नीरा:—

(पद)

रचिलें प्रभुनै जग हैं विशाल ।
विशाल हैं विश्व भल्याबुन्यांचे,
नसे फुलांचे नच कंटकांचे ।
शिरीं धरीं हैं कर्थी दुर्जनाना,
उर्दीं विदारीं उबल्या जनाना ।
जरी टवेना विपदा कुणाला,
हंवी जगाला मृदु सौख्य माला ।
स्वार्थी अशा या सुख लालसेने,
दुणावरं दुःख कुणी न नेणे ।
धरीं न चिर्तीं भय तूं जगाचे,
हंसूनि साही शर आपदेचे ।
पद्मा खरे सौख्य तर्यात राही,
सुधाच द्वै भर आपदाही ।
तुझ्यासर्वे दुःखी हैं इंसेल,
तुझ्ये मनोवैभव वाढवील ॥

→ * ←

[काकासाहेव कोटांतन घरीं निघाले—रस्त्यात एक भले (जाडे) गृहस्थ भेटतात.]

गृहस्थ:—नमस्कार काकासाहेव! नवी नवरी घेऊन आलंत म्हणे. (काकासाहेव निसट्याचा प्रयत्न करतात) का हो! अगदी घाईत! वाकी आतो असे घाईतच घरीं गेलं पाहिजे म्हणा—तव्या लग्नाची नवी नवलाई.

[काकासाहेव छत्री उघडीत जाऊ लागतात]

र रा गृहस्थ:—हं, हं, काकासाहेव! ढोळा फोडाल आमचा. हं, केव्हां आलंत लग्नाहून? ठीक जमले ना सारं?

[काकासाहेव रागाने छत्री उघडून जातात. वार्टे पुन्हा कोणी ओळखीचा भेटेल या भीतीने ते छत्री आड घरून चालूं लागतात. पण एक चिवट पेन्शनर लांगा थांवून छत्री वर करतात.]

पेन्शनर:—ए११ हे! छत्रीचा अगदी छान उपयोग कस्ता बुवा! पण आम्हा म्हातार्यांची नजर! तुम्हाला अनुभव आहेच म्हणा! बरं, पण हें पहा मी असे एकले.....

काकासाहेव:—(चिडून) कों माझे लम झालं म्हणून! (खाई त्याल खवखवे.)

पेन्शनर:—(या अनपेक्षित उत्तराने पेन्शनर चीतव झाला.) आ११? म्हणजे? तुमचे लम झालं? हें चैवृत भी ऐकल! भी दुसरंच काही सांगणार होतो. (आपले रहस्य आपणच उताविळपणाने संगितके. याचा आतां काकासाहेवांना पश्चात्पाप झाला.)

पेन्शनर:—(म्हातारपणाच्या फालील चौकस पण) भावारपणी लमाची काय—भानगड आहे बुवा!

काकासाहेव:—(स्तःला तरुण समजून) म्हातारपणी? बरं, बरं, पुन्हा भेदू. (काकासाहेव छत्री आड घरून भानसाना टाळीत निघाले, छत्री तशीच उघडी ठेऊन ते शरात शिरले—समोरून म्हादवा गडी येत हेता. ग्रमिष्ठपणात काकासाहेवांनी स्याच्या आड छत्री घरून त्यालाही टाळण्याच्या प्रयत्न केला—त तरंच ‘म्हातारा’ म्हणत मार्डीवर आले—ठाण—घन्या—ठाच्या ठोक्याने त्यांचे लक्ष्य तिकडे गेले—जपूं काही

घडयाळही आपणाला 'म्हातारा' म्हणत आहे असे त्यांस वाढून रागाने 'म्हातारा तू, मी नाही' असे घडयाळास त्यांनी बजावले.]

[काकासाहेब अंतल्या खोलेते आरशाजवळ येतात.]

काका:— कोण म्हणतो मला म्हातारा—(त्याचे लक्ष स्वतःच्या पांढर्या मिशीकडे जाते.) एकच पांडरा केस, हँ! अलोकडच्या तरप्पा माणसांचे सुदूर केस पांडरे होतात [व्या (खोडूं) समाधान करून !]

(इतक्योंत 'आपले सर्वच केस पिकले आहेत' हे त्यांच्या लक्षांत येते—कलपाचे सामान काढून कलप करतात—काकीची हांक ऐकूं येते—कलपाचे सामान लपवितत.)

काकी:—केशव, आता मात्र तू आपल्या वायकोची अगदी गय करू नको, तिला चांगली शोडपूनच बठणीवर आणली पाहिजे. दुपारपासून तिने अगदी ताळ सोडलाय. तें कांही नाही त्यांभाराच्या देवाल खेटराचीच पूजा पाहिजे !

काका:—काय? अजूनही ती तशीच वागते? दुपारी इतक बजावलं तरी? कुठं आहे ती?

(नीरा जात असतो काकासाहेब रागात येतात.)

काका:—तुमचा बेतालपणा सुटत नाही म्हणे। पण आजनांत ठेवा, माझ्या सहनवाचीला कांही सीमा आहे.

नीरा:—आणि माझ्या सहनवाचीला?

काका:—म्हणजे?

नीरा:—(खोचून) आपण वकील आहांत (ही नकी शिवी नाही!)

काका:—वरं मग।

नीरा:—न्याय अन्याय आपल्याला कळतो. (कोणास ठाऊक! पण कायदा मावू चांगला कळतो!) माझ्या संतापाच कारण बोलखलत? मी इतकी को चिडल्ये असे आपल्याला वाटते?

काका:—त्यांनी पंचाईत मी करीत नाही. मले एवढं कळतं की हें घर माझं आहे. या घराचा मी मालक आहे. इथं सांच्या गोष्ठी माझ्या मर्जीप्रसाणं साल्या पाहिजेत (पुरुष आणि वकील बोलला.)

नीरा:—(निश्चयाने) माझ्या बाबतीत ते शक्य नाही.

काका:—पण मी ते चालू देणार नाही.

नीरा:—मेलेले कोवडं आरीला भीत नाही. मी वाटेल ते दुःख सहन करीन पण अन्याय सुलीच सहन करणार नाही.

काका:—(कायदेशीर आवाजांत) काय, काय असा अन्याय आलाय हो तुम्हाची?

नीरा:—अन्याय? तुम्ही या वयांत माझ्यासारख्या सुलीशी लग्न केलं हा न्याय वाटतो तुम्हाला? आता मला माझ्या सुरुची पवी नाही; पण यांनी माझ्यारी अन्याय केला आहे त्यांना मात्र भी सुलीच सुख लाभू देणार नाही.

काका:—वरं, वरं पाहू या काय होताय ते! (योडे समजावप्याच्या स्वरांत) मी तुम्हाला आणखी एक संधि देतो. नीट विचार करा, (काय हा उदारपणा!)

नीरा:—(तुच्छेतेने) ह...!

काका:—(लाडीगाडीने) संसारात सांचाच गोष्ठी माणसाच्या मनाप्रमाणं होत नसतात. मग ज्ञात्या गोष्ठीची चीड मनात धरून संवंध आयुष्य दुःखांत काढप्यांत काय शहाणपणा! (काकासाहेब, परदुःख शीतल असते!)

नीरा:—(त्यांच्याच तत्वज्ञानाचा फायदा घेऊन) खरोखर किंती चांगलं बोललांत! याचेकी तुम्ही माझे बडील आणि मी तुमची मुलगी असते तर किंती वरं ज्ञालं असतं—!

काका:—(नीरेच्या सत्यपूर्ण उत्तराने थंड पहन कांहांच्या न सुचल्यासुले) वरं! वरं! उगीच बडबदू नका कांही तरी!

[रात्रीं नीरा आपल्या खोलींत झोपप्पाच्या तयारीत असतांना काकी कार्यसामुळे प्रेमलघणे तिला हांक मारीत येतात.]

काकी:—आतां अगदीं जिना म्हणून सुलीच चढवत नाहीं. (नीरेकडे लक्ष जोऊन) अहो वाईसहेब, ही जाग नाही आपली निजायची, जा तिकडे पुढच्या मार्डीत.

नीरा:—(हुकमी आवाजांत) बोहेर व्हा पाहूं दुम्ही अगोदर !

काकी:—कुणाला ग बोलेस तुं ?

नीरा:—तुम्ही अगदींच कशादो ‘हा’ ! (म्हणजे निलाजन्या !) चालत्या व्हा इथून.

काकी:—मी चालतीही होणार नाही आणि तुला इथं निजूही देणार नाही [काकी फटकल घालून गादीवर वसतात व नीरेचा विचाना विस्कट्टन टाकतात—याचेवीच बोहेर दोन मांजरे भांडत होती. आवाजावरून दोन्ही ‘मांजरीच असाव्यात.]

नीरा:—बोहेर व्हा माझ्या खोलींतून, जातां की नाहीं, चला, जा ! जा थेरज्यो.

(काकींना नीरा हांकल्न लाऊन दरवाजा बंद करेत—काकी बाहेलूनच.)

काकी:—कारेट ! चांगलंच प्रायश्चित्त मिळेल वरं का, तुझ्या या असल्या वागप्पाचं !

नीरा:—माझे असलं वागणं ? (नीरा गांगरून आई चापांच्या फोटो पुढे येते) आई, बाबा खरच का मी चुकींच वागतें ? (निश्चयाने) मी वेटल तेवढे दुःख सहन करीन पण अन्याय मुळींच सहन करणार नाही.

[काकासाहेब निराश होऊन खोलींत, येतात. बोहेर कोठेतरी गाप्पाच्या बैठकीत सारंगीवाला तारा सुरोत लावीत होता. त्यांने एक तार मुरांत लाविली, दुसरी लावू लागला. परतु पहिली मुर्दा बेसर ज्ञाली. सारंगी पुरंत जमेना. काकासाहेबाची स्थिति कांदीशी अशीच नव्हता का ? नीरेदी कसे वागवै ? याचा ते विचार

करीत होते. परंतु निरनिराळ्या विचारांच्या गोंधळांत त्यांचा कांदीच ठाम निश्चय होईना !]

[नीरा आपल्या खोलींत बैचैन होऊन बसली आहे.]

(काकासाहेब आपल्या विचारावर निराशेने तळमळत पडले आहेत बोहेर कोठेतरी बैठकीत गाणे चालले आहे.)

सुखशयनीं शश्येवरतीं-

बैचैन जिचाची होई,

जागही न असतां पुरती-

झोपही न अगदीं येई,

(नीरा—आउल्या खोलींत असत्य होऊन विचार करीत बसलेली)

ते प्रसंग येतां स्मरणीं-

मी मलाच विसरुति जाई,

मग अंतःफलकावरतीं-

एकेक स्पष्ट उटोनि,

स्वप्नांच्या मौजा गोड—

मुकुलति लोचनापुदुनि,

सारख्या हळु हळु सरती—

अस्पष्ट विविध रंगानीं.

[पहाट ज्ञाली—कुड कुड रे उकु—ओवडा आरवला, डमरवला नेहमीप्रमाणे गांगे म्हणत चाळला होगा.]

दुःखांत काळ का धालविशी ? ।

निर्माल्य जिण्याचे कांकरिशी ? ॥

जा दुःख न दीच्या निघुनि पार।

लाभेल सुखाचा सिंधु अपार ॥

जा धाऊनि दुःखाच्या समर्दी ।

त्याजवल सुखाचा वाग करी ॥

[विरोधाच्या तच्चावर वागणाऱ्या नीरेला डमरु वाल्याचा संदेश स्फुरिंदायक वाटला.]

(अक्का खालून जात असतां नीरेला हांक मारते.)

अक्का:—ताई!

नीरा:—अक्का इकडे वर ये! अक्का आपल्या अंगणांत मी एक सुंदर बाग करायचं ठरवल आहे. चल, आतांच कामाला सुरवात करू या.

(नीरा व अक्का अंगणांत बागेचं काम करायला सुरवात करतात. काकासोहेव माडीवरून आशापूऱी नजेरेने तिकडे पहात असतात—काकी तेथें येऊन रागाने.)

काकी:—छान, छान चालविलं आहे वर! घरां-तले कामं सोडून बोहरची काढली आहेत.

[काका काकींस बोलवतात.]

काका:—काकी, हे पहा मी सगळ्या गोटींचा नीट विचार केला आहे, उणि ठरविल्य की आपण हिच्याशी थोडं गोडीगुलबीनं घ्यावं—(वकीली कावा.)

काकी:—माझं खेटर अडल्य तिच्याशी गोड बोलवला।

काका:—ओरडू नका! आंत या! आजचं तिचं लक्षण वरं दिसतंय. आज तो या उजाड जेगेची बाग बनवते आहे, उद्यां माझ्या संसाराचीही बाग फुलवील! म्हणून म्हणतो, महाना पंधरा दिवस गोडन घेऊन वरू या, नाहीं तर आपला शेवटचा उपाय आहेच.

काकी:—वरं बावा, गोड बोलते, हात जोडते, पायां पडते, तं संगशील ते करते. कोणीकडून संसाराला लार्यू दे म्हणजे जालं!

[नीरने व अक्काने बागेचे काम संपविले—वर येऊन दोघीही बागेच्या माडणीकडे पाहू लागल्या.]

नीरा:—अक्का, आपलीं बाग फुलली म्हणजे किती सुंदर दिसेल नाही? पाऊस मात्र आतां लवकर सुलं झाला पाहिजे. कोणता महिना आहे वर हा?

अक्का:—कोणता वर? चैत्र—वैशाख—ताई शाक्केत आम्हांला एक कृतुंच गाण शिकविल्य.

नीरा:—मग म्हण वर!

अक्का:—पण इंसायचं नाही अं! मल तुमच्या सारखे नाही. माथला येत.

— गां —

भारतीं सृष्टीचैं सौंदर्य खेळे,

दावित सतत रूप आगळे ॥

वसन्त वनांत जनांत हांसे,

सृष्टी देवी जणू नाचे उल्हासे ॥

गातात संगीत पृथ्वीचे भाट,

चैत्र वैशाखाचा पेसा हा थाट ॥

[गां ऐकतां ऐकतां चैत्र वैशाख निघून गेला.]

ज्येष्ठ आषाढांत मेघांची दाटी,

कडोडे चपला होतसे बृषी ॥

घालाया सृष्टीला मंगलस्नान,

पूर अमृताचा सांडे वरून ॥

गर्नों नर्तन कृष्ण मेघांचे,

भूतलों भयूर उत्तान नाचे ॥

(ज्येष्ठ आषाढ निघून गेले—श्रावण आला.)

श्रावणीं पाऊस द्वास्याचा पडे,

श्रीकृष्ण जन्माची दंगल उडे ॥

वांधीती वृक्षांना रम्य हिंदोळे,

कामिनी धरणीं वैभर्णी लोळे ॥

(बाग फुलली—नीरा पागेल्याखाली हात धरून आनंदाने बागेकडे पहात आहे. अक्का मुलीन घेऊन येत.)

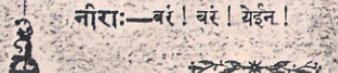
अक्का:—ताई खाली या—या आल्येत आपल्या बांधेतलीं फुलं मागायला—त्यांच्या इथं मंगलागैर आहे, देऊं या ना त्यांना फुलं?

नीरा:—हो! चल!

एक मुलगी:—निस्ताई, आमच्या इथं मंगलागैरीला याल?

२ री:—तुझीं यावं असं आम्हांला फार फार वाटतं.

नीरा:—वर! वर! येईन!

(मंगलागौरीच्या घरी वन्याच मुली जमत्या आहेत. नीरा व अवकाही आली आहे. आरतीपूर्वी सर्व मुली गौरीस कुंकू वाहून स्वतः लवतात. नीरेजवळ एका मुर्लीने कुंकूचा करंडा दिला—नीरेने गौरीला कुंकू वाहिले व स्वतः लावू लागली, परंतु—हात अडवळा —कुंकू लावायचा थीरच होईना तिला—पण मुर्लीच्या लक्षात येऊ नये म्हणून तिने नाइलजाने झटकन. कुंकू लावले—चाणक अवकाच्या नजरेतून मात्र ही गोष सुटली नाही !)

(मुर्लीनी आरतीस सुरवात केली—)

जय देवी मंगलागौरी। ओवाळिन सोनिया
तार्टी, रतनाचे दीवे, माणिकाच्या चाती,
हीरेया ज्योती, ॥ जय देवी ॥

(नीरा सर्व मुर्लीत सामील होऊन आरती म्हणून लागली. तिचा तो म्हणण्यांतील जिब्हाळा पाहून मुर्लीना तिची आरती आपण गप्प राहून एकप्याचा मोह आवरेना म्हणून एकीने दुसरीने; दुसरीने तिसरीस गप्प रहाणेची खुण केली. हळू हळू सर्व मुली गप्प जात्या. नीरा तन्मयेतैने आरती म्हणत होती.)

हळदीची वाटी, कुंकूची लोटी,
पूजेला ग आणिती जाईच्या कळया,
सोळा तिकटी सोळा दुरवा,
सोळा परिच्छी पत्री, जाईचुई आवई,
शेवंती नागचाफे पूजेलाग आणिती,
साळीचे तांडूळ, मूराची ग डाळ,
आणिली खिचडी रांधिती नार,
आपुल्या पतिलार्गी, सेवा करिती फार ॥३०॥

(आरती म्हणतांना नीरेचा कंठ दाढून आला.)

(सर्व मुली आरती सपल्यावर फुगडी—किञ्चम वर्गेरे खेळ खेळू लगल्या. नीराही लांत खप दंग जाली)

(काका झोपाळ्यावर वर्तमान पत्र वाचित वसलेले काकी चाती करीत.)

काकी:—केशव, तू म्हटलंस तें खरं खरं को ! आतांशा ती अगदी आनंदांत असते. आज ती गेले आहे शेजारी मंगलागौरीला. खरं म्हटले, पहिली मंगलागौर आपल्या इथे व्हायची, पण म्हटलं भांडण तको, आहे आनंदांत असू. द. उगीच थोडक्यासाठी विघडायल नको. (नीरा होईसेने व आनंदाने वारगें हें ऐकल्यावरोबर काकासोहबांच्या आशातुर मनाला आनंद ज्ञात्या व आपले युक्ति सफल जाली, यो विजयानंदांत खाणीं जेराने एक झोका घेतला.) आतां परत आली की कांही खुबीने घाडते तिला माडीवर ! (उतार्वील काकासोहब ! आतांच माडीवर जायला निचालांत—अहो नीरेला जमल्यास काकी माडीवर घाडणार आहेत; लांती अजून घाडले नाही) पहिल्यांदा तू मात्र तिथे असू नकोस. [म्हाताच्या मांजरीने आपली नांते वाहेर काढली !]

[काकासोहबांना काकीचा बेत पसंत पडला—ते गडबडीने उठून जांजे लागले—परंतु लांते लळ स्वतःच्या पांडूच्या मिशीकडे गेले—आपल्या मिशांचिपट्यां दश्य असणारे म्हातारे काकासोहव तरुणाचा 'मेकाप' करण्याकरितां माडीवर निश्चन गेले.]

[काकी 'उंदरावर झडप घालायला टपलेल्या, पण वस्तू साळसूदपणा दाखविणाऱ्या मांजरीप्रमाणे गरीब चेहरा ठेवून, चाती करीत असता नीरा व आका मंगलागौरीहून परत येतात.]

अक्का:—आजी ! आज आम्ही किती किंवा मजा केळी बघ ! पुण्यंक मुली आल्या होत्या. गाणी म्हटली, फुगच्या खेळणे, झोपाळ्यावर झोके घेतले. खप खप मजा केली. फुगडी खेळता खेळता ताई पडल्या—

काकी:—(खोच्या प्रेमलपणाने) अस्स ? निस्तराई, आतां जेवायुचं बघा पाहू.

नीरा—आम्ही तिथूनच फराळ करून आलेच. आती कांही नको.

काकी:—वर निजा जा तर। अग पण हो, निश्चिह्न माझी एक काम कर बाल, वर आतल्या माडीत किंवा कुपाटावर पंचरली गाता पडलीय, किंवा दिवस

हुडकते आहे, आज लक्षात आलं, तेवढी आणून
देतेस [आजच वरी आठवण झाली 'पंचरत्नी' गोतेची]

नीरा:—देते हं आणून !

(नीरा वर जाऊन कपायवर गोता शोधू लागली—
काकीनी (माझीच्या) चौरऱ्या पावलाने येऊन
हळुंच दार लाऊन घेतले—आता नीरेच्या लक्षात
स्थांचा कट आला.)

नीरा:—काकी, माझी भलतीच थदा करू नका,
मुक्काच्यानं कडी काढा.

काका:—काढील हो केशव येऊन, कडीही काढील
आणि तुमच्या मनाची आढीही पण काढील.

नीरा:—जबलं तुझं तोड थेरडे.....

[नीरा संतापते—दारावर लाथा मारून उघडण्याचा
प्रयत्न करते—परंतु निष्फळ—तिचा राग अनावर
होतो व काकासाहेबाच्या रंगेलपणाची प्रत्यक्ष
चिन्ह—पलंग, 'पांढी, उत्ता—संव उच्चस्त करते—
इतक्यात बोहून 'नाही मी बोलत नाथा' असे
काकासाहेबाचे रंगेल उणुणुणे ऐकू येते—ल्यामुळे ती
एकदम घावरते—काकासाहेब बोहून रंगेलपण उणुणुणत
मेतात व दार उघडण्याकरता कडीस हात घालतात,
परंतु तेवढांत प्रसेणावधान राखत नीरा आनुवत
कडी भालत.]

काका:—(उतावळीपणे) स—सु अहा कडी
काडतायना !

नीरा:—[निश्चयाने] नाही !

काका:—असं काय करतो वेज्यासारख, सुकाटयाने
कडी काढा.

नीरा:—शक्य नाही.

काका:—काय ? आचा परिणाम फार वाईट
होईल हं.

नीरा:—मी उझो तेच म्हणते.

काका:—चांडाळणी, मी पुन्हो एकदा सांगतो
दार उडड.

नीरा:—मीही पुन्हां सांगते दार उघडणार नाही.

काका:—ठीक ! मग अशीच कोऱ्यन ठेवतो तुला.
मरच आंत कुन्या सारखी.

नीरा:—(कांच्या या असुरी धनकावणीला नीरा
खरोखरच घावरली. इतक्यांत—भक—भक—दिवाण—
खान्यांतील दिवा वाच्याने मोठा झाला—नीरेच्या तोंडावर
प्रकाश पडला—डेक्यांत सुडाचा विचार सणकरू येऊन
गेला—'दिवा—जळता दिवा'—छान ! ज्या जोरांत काका—
साहेबांनी तिल धमकी दिली तितक्याच जोराने नोराही
उत्तरली.) फारच छान ! पण त्या अगोदर या घराची
होकी पेले.

काका:—(घावरून) काडय ?

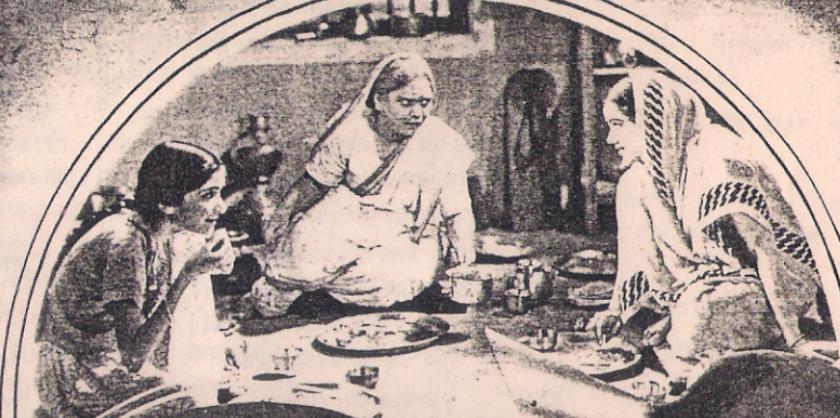
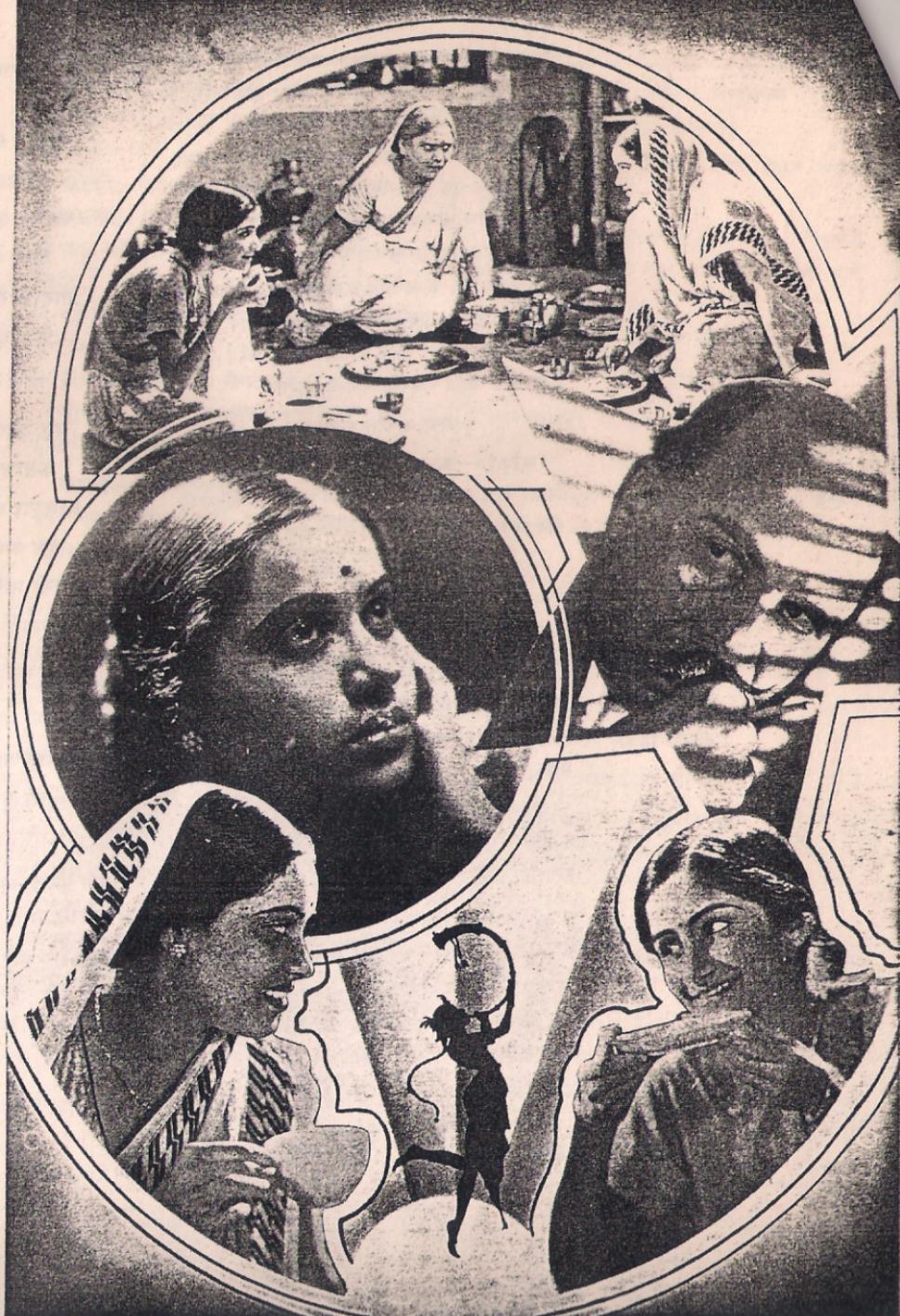
नीरा:—(सुडाने) हें पहा, इथे जळता दिवा
आहे, लांत भरपूर तेलही आहे, आग भडकायला
वेळ नाही लागायचा, हा हां म्हणतो दिवा भडकेल
आणि—

काका:—(दाती तुण धरून) माझे आई।
माफ कर, आमची तुला अगदीं शरण चिठ्ठी आहे
(काकासाहेब कुठे गेला, तुमचा पुरुषी तोरा)

नीरा:—(हुकमी आवाजांत) होय ना ! मग
पुन्हा कडी घालून नका, खाली जाऊन तुमच्या त्या
काकीला चांगली वेटरा, आणि पुन्हां माझ्या वाटेला
जाऊनका.

काका:—कवूल, साच्या गोऱ्यी कवूल. [वकील—
साहेबांनी आतो कोऱ्या कागदावर सुदां सही
करण्याचा तयारी.] तुझा निखारा पदरांत बांधून
घेतलाय खरा.

[हवाशं होऊन पराजित पावलाने काकासाहेब परत
जातात. नीरा अस्वस्थ्यपणे फिरत असते, या खेलीतच
काय पण जगात देव्याल आपण अगदी एकडे आहोत—
आपल्याला वीर देणारे जीवाभावाचे असे कोणी माणूस

नाही म्हणून ती विषयण होते. तो—तिची नजर भिंती-वरील फोटोकडे जाते—चित्रेचा फोटो—चित्रेचा तो तेजस्वी, गंभीर व कर्तवगारी दर्शविणारा चेहरा पाहून नीरेच्या मनांत तिच्यावहल कृदूल, आदर व आपलेपणा उत्पन्न झाला. टेवलावरील मासिकाकडे तिची नजर गेली, मासिकावरही तोच फोटो—फोटोच्या खाली लिहालेला चित्रेवरील गैरखातमक मजकूर वाचून नीरेचा तिच्या विषयीचा आदर दिगुणीतच झाला.]

(काकासाहेब गालिन होउन खुर्चीवर पडतात—घडयाळाच्या 'किट किट' आवाजाने त्यांने लक्ष तिकडे जाते. घडयाळाच्या किट किट च्या ल्यांप्रमाणे त्यांचाहि थास चालू असतो—घडयाळाची ते एकर्जव होतात. इतक्यांत 'सरर आवाज होउन ला जुन्या घडयाळाची सिंग्रा मुटेते—घडयाळ बंद पडते—ला आवाजाने काकासाहेब घावरतात—'आपल्या हृदयाचे घडयाळ तर बंद नाही ना पडेल,' अशी त्यांम शका येऊन झातीवर हत ठेवतात. जरा वळाने भौति कमी झाल्यावर ते घडयाळास किंवा देनात—घडयाळ चालू होते—काकासाहेबांस समाधान वाटते—)

(पहाट झाली चित्रेचा फोटो समोर ठेऊन नीरा अल्यादराने फोटोकडे पहात ओहे 'ही देवता आपल्याल भेटेल का?' हैच तिचे विचार होते जारे! वीर वर, कदाचित् तुला लवकरच ला भेटीलही.)

[सकाळी खचलेले काकासाहेब खाली येतात राती पुढे काय झालू या विषयी काहीच माहिती नसल्यामुळे काकी आपल्याच आनंदात त्याना मसल्याच दूध यायल येतात.]

काकी:—केशव, तोड धुतलेस? हे घे मसाल्याच दूध! (काका लक्ष न देता निघून जातात. काकी गोवळांत पडल्या—! इनक्यांत, नीरा खाली येते.)

काकी:—[दुप्पट आनंदाने] ये बाळ निर्मार्ह, कसं सुदर केले आहे बध! केशवाच्या जागी यायल लाजतेस होय? हत खुक्की! [खुक्का तुम्ही को तो?]]

(‘तुमन्याइतकंच मलाहि निर्लज्ज होतां येते’, म्हणून कळकंच्या हातच दूध घेऊन गटागट पाते व ‘आणखो आहे कां’ म्हणून विचारते. खुक्का काकी आणखी दूध कपांत घालतात—नीरा तो कप घेऊन जाल्यावर आपटते व निघून जाते. काकी स्तंभित होतात. कप फोडप्याच्या आवाजाने, अगोदरच गालिल होऊन तुलशी—कट्यावर चढत असलेले काकासाहेब केलमडतात.)

(अंग धुवून अोलेली नीरा कुंकू लावप्याकरितां फोणी पेटी पुढे औढते. कुंकू लावतांना तिचा हात कचरतो. अक्का ते पहात असेते व पुढे होऊन—)

अक्का:—ताई, कुंकू लावतांना तुम्ही नेहमी असं अंदे करतो?

नीरा:—(चट्डिशीं कुंकू लावून) छे; काही नाही ग।

अक्का:—म्हरच! कुंकू कथासाठी लावाचं असेते हो? ते पहा ला चिंतातसुदा योतेन कुंकू लावल्य, कूचिमणीन लवल्य, कथासाठी ते?

नीरा:—बाळ, योतेन रामासाठी कुंकू लावल्य, कूचिमणीन कूण्यासाठी लावल्य.

अक्का:—मग त्यानासुदा कुंकू लावतांना तुमन्या चरखंच होत असेल नाही!

नीरा:—उलट त्यांना आनंद होत होता.

अक्का:—आमंद! मग तुम्हाला को होत नाही? लांनाच तेवढा को होत होता?

नीरा:—को होत होता? सोतेला ज्याच्यासाठी कुंकू लावतांना आनंद होत होता तो राम 'राम' योता कूचिमणील ज्याच्यासाठी कुंकू लावत असतांना तेम वाट होत तो कूण्य 'कूण्य' होता. आणि यो—(दुखावे कंठ दाटल्यासुळे तिला बोलूत नाही. अनावर माझेले अश्रु ल्यपविष्याकरतां ती मार्डीवरून आणलेल मासिकचा अंक अक्कासामग्र घरते.) अक्का, हा पाहिजास पेटे—कुण्याचा आहे थोकलवल्स?

अक्का:—मित्राताहीचा! होय ना?

नीरा:—हो. आपण हा कातहन इथ लाऊ. थोडा डिक आण पाहू. [अक्का डिक आणते. तोच खालून काकीची हांक ऐकू येते—अक्का जोते.]

(स्वयंपाकघरात काकी तांटे वार्डीत अ— अक्का येते.)

काकी:—हं वैस जेवायला.

अक्काका:—(दैनच तांटे पाहून) आणि ताईचे पान ?

काकी:—तुला काय करायचे ? तू वैस आपली.

अक्काका:—मी एकटीच नाही वसणार.

काकी:—तुला ग काय करायचीय दुसऱ्याची उठाठ ? जेव मुकाब्याने.

अक्का:—ताईशिवाय मी नाहांच वसणार जा !

काकी:—कारंट ऐकत नव्हीस. (काकी तिच्या थोगाईंत देतात. अक्का नेरकडे रडत येते.)

नीरा:—काय ज्ञाले ?

अक्काका:—(रडत) आजीटलोड मोळु वाई झाहे—अंडधंड

नीरा:—अक्का, वडोलमाणसाला असे बोद्दु नये !

अक्काका:—मग ती तुम्हाला कां हो. जेवायला बोलावित नाही ?

नीरा:—हे वै, मला किनई आज भूक नाही. तं जेव जा.

अक्काका:—एण तुम्ही आल्याशिवाय मी नाहां जेवणार. चला नाहो, मला फार भूक लागलीय.

नीरा:—बरं चल.

अक्काका:—आणि, आजी तुम्हाला वाढणार नाही घडण्याते.

नीरा:—अस्स—मग मला आलंच पाहिजे जेवायला—पाहूच या कस वाढत नाहीत ते !

[नीरा व अक्का खाली येतात. त्याची चाहूल लागतांच काकी दाराला कुल्य लावून चर्टइवर योपतात.]

नीरा:—काकी मुकाब्याने कुल्य काढा पाहू आयी ! मला माहीत आहे की तुम्ही झोपिचं सांग केलंय. हे पहा

मला जेवायचंय, उठा आणि कुल्यप काढा. नाही काढात ?

मग फोडतेच तर कुल्यप ! [नीरा कुल्यावर दगड मारते.]

काकी:—[एकदम उठून] कारंटे !

नीरा:—ज्ञाली वाईतं झोप ?

काकी:—अवदसा, कुल्यप फोडतेस ? या घरात तुला जेवायला मिळायचं नाही.

नीरा:—कां ?

काकी:—माझी मर्जी !

नीरा:—मी केशवाची, तुझ्या नवव्याची काकी आहे काकी !

नीरा:—मग मी त्यांची म्हातारणी हौसनं केलेली वायको आहे वायको ! (पुन: कुल्यावर दगड मारते. काकी तिला लाय मारतात. ती चिडते आणि काढ वेऊल त्यांच्या अंगावर घावते.) थेरडे हो घारा बाहेर. होतेस की नाही ? हे घर माझे आहे. चल नीष बाहेर. (काकी आली जमा करण्याकरता कांगावखोरपणे आरडा ओरडा करते. नीरा तिला बाहेर काढते.)

(नीरा अक्काजवळ येते.) अक्का रागवलीस माझ्यावर ? किती वाईट वाईतं मला असे वागायचे ! पण काय करूं ? मला अन्याय सहननं हौत नाहो. चल जेवायला. (इतक्यांत बाडेसुन हांक ऐकू येते.) अक्का, बाहेर कुणी आल्य वाईत. यांव हं मी पाहून येते.

+

(नीरा बाहेर येते. मामाला पाहून तिला राग येते. एक निलेंज माणूस (काका) घरावाहेर गेल्याबद्दल ती समाधानाचा शास सोडते, तोच दुसरा निलेंज (मामा) उपस्थित आला. ‘नागनाय’ गेये और ‘सापनाय’ आये)

मामा:—कोण नेरे, शिंचे किती मोठी दिसायला लागलीस गो ! उगीच थोबाड पाहात उमी राहू नकोस. तुझा मामा आलाय दमत ! पाय तुवायास पाणी आणून दें अन चहांस टांक हों. आज मस संकटी आहे.

(मामा जपून रहा. आज तुमच्यावर खरेखरंच संकट आहे)

नीरा:—तुम्ही कोण पण ?

अक्काः—(इछुंच) अहो, आपले मामा.

नीरा:—[तिळा दावून] कुणाकडे आलाय तुम्ही ?

मामा:—वा ५५ ग शहाणे ? आपल्या मामांस विसरलीस ?

नीरा:—मामा ? माझे मामा तर मारेच खेले !

मामा:—(पडशीतून काढीत असलेला तांब्या एकदम गव्हन पडतो.) ए ए पोरी भल्लीच थद्या कलू नकोस. जा चहांस टाक पाहू लवकर.

नीरा:—हा काय बाई जुल्म ? अहो पण मी सांगतेना कीं तुम्ही माझे मामा नाही म्हणून !

मामा:—आं ५५

नीरा:—हुम्ही घर तर नाहीना चुकलां ?

मामा:—कारटे मामाची थदा करतेस ?

नीरा:—हे पहा या वेळी घरांत कोणी पुरुष मनुष्य नाही. तेव्हा तुम्ही आल्या वटेनं परत जा पाहू.

मामा:—नाहीं जाणार. मी तुश्याकडे आलेच नाहीं मुळी ! मी काकासाहेबांच्या कडे आलेय. मी येथेच वसणार.

नीरा:—सरलणाने नाहीं जात होय ? [सुडान्या आमुरी विचाराने]. म्हादवा हे पाहिलंस कों सोंग ? हा कोणी भामटा घरांत शिरलाय आणि म्हणतो भी तुझा मामा आहे म्हणून ! काढ वर योला बाहेर ! आता हा मला भाची म्हणतोय, थोऱ्या वेळानं मला बायको सुद्धा म्हणेल !

म्हादवा:—हे ! उचला आपली पडशी.

मामा:—पडशीस हांत तर लाव, टोळकेच सडकतो.

म्हादवा:—कारं मरतुकज्ञा, लयी खांड करतु-यास. हत्तून सुकाळ्यानं जातुयास कों—

मामा:—नाहीं जाणार. मी हिचा मामा आहे. काकासाहेब आमचे जांवई आहेन.

नीरा:—म्हादवा, थांब. चौकीवरच्या पोलीसला आण वॉलाऊन. त्याशीवाय ही पिढा नाहीं निचायची घरांतून.

मामा:—शिपाई येऊ दे नाही तर शिपायाचा बापुस येऊ दे.

म्हादवा:—दावतुच तुला शिपायाचा बापुस.

मामा:—चांडाळणी कां असा सूड घेतेस आपल्या मामाचां ?

नीरा:—सूड ? म्हणजे ? तुमच्या भाचीने तुमचा सूड घ्यावा असे कांही केल आहे कां तुम्ही तिचे ?

मामा:—हों हों ! एका चांगल्या भातवर केलाळी लगीन लावून दिले म्हणून तिचे डोके किरल्या-सारखं दिसतं !

मामा:—(खवळून) हों हों, माझे टाळके किरल्य.

पोलीस:—मग, चला वेळा सहाड्याप्रित्यंत.

मामा:—अहो हला आपला एकत्र न आवडू एका. अहो ही कायी साक खांट सांगते. शपथ वेळन सांगतो हों मी हिचा मामा आहे.

पोलीस:—अहो, त्याचेच कां ? आमचे सुद्धां व्हा मामा. चला आमच्या घरी—हं ! ध्या पडशी

मामा:—अहो ! खरेच मी हिचा मामा आहे.

पोलीस:—नाहीं काण म्हणतो ! तुम्ही त्याचे मामा, आमचे मामा, गांवमामा आहांत, चला बातां.

मामा:—(पोलीसाशी दोस्त करीत) मज काय छुला समजतो तुम्ही ?

पोलीस:—छे, छे, आपण फार शद्याणे आहांत !

मामा:—अहो हवालदावसाहेब, खरेच मी हिचा मामा ५५५ ! (बोहर, गाडव आरडते)

(पोलीस मामांना घेजन बोहर येतो—मानमास गाडव दिसते—‘ हाच तो आरडणारा ’ म्हणून त्याच्या वर चिडून काठीने बडवतात. वाटेत कांग्रेसाहेब भेटतात—मामा आरडा ओरडा करून नीरेविरुद्ध तक्रार करतात—पोलीस मामांस वैदा समजून घेजन ज्ञातात.)

[वेज्यान्या इस्तितलांत मामा ‘ मी तुझा, मामा ’ असे सर्वांस सांगत असतो.]

[काका ब्रत मनान धर्या येतात—काकी रक्त नीरेविरुद्ध गाहाण सांगत.]

काकी:—केशव त्या चॉडाळणीने आज दुपारी अनर्थ केला. सारी आळी एक ज्ञाली होती. तिल आपल्या कुंकवाचा सुद्धा आभिमान नाही रे ! कां असावा ? म्हाताच्या सौभाग्यावद्दल कोणच्या तरुण पत्नीला अभिमान वाटेल ?) सगळ्यांच्या देखत तिन तुला हजार शिवी मोजली.

काका:—काय ?

काकी:—(खोटा हुंदका जास्त जोराने देत) आणग्यां काय सांगू ? काठी घेऊन माझ्या अंगावर धांवली अन् मला मारलन् रे !

काका:—काय ? तुला मारलं दिनं ?

काकी:—अरे ! खोट कां सांगत्ये मी ! अल्ला-तल्या कोणलाही विचार. तिला चांगली फोडून काढली पाहिजे ! चल ही घे छडी ! ल्याशिवाय ती वठणीवर, नवीन गणग्यांची वे अरे आहे काण नसेन ? आणग्या यांनी सुद्धा मला पुष्कल वेळा मारलन्य.

[बेशरमी ! तेरा नाम है काकी. शेवटप्रिअरच्या क्रूपेने.]

काका:—आण इकडे.

[काकीनी फुकल्यासुळे काकासाहेव काठी घेऊन खाडखाड बृट वाजवीत नीरेन्या खोलीत आली-काकोनी नीरेच्या खोलीत जोरात प्रेवश केला—परतु तेथील पवित्र वातावरण व नीरेची पवित्र मूर्ति पाहून ते जागच्या जग्या येबकले.]

काकी:—असा गप्प कां उमा ? हो पुढे. (पुढे होयाचं नैतिक धैर्य काकासाहेबाजवळ आहे कुठे ?)

नीरा:—मला नारायणं आहे तुम्हाला ?

काकी:—केशव, केशव, अरे असा पहात काय उमा राहिलास ? अरे आर्थी देन छऱ्या थोड. नाही रे तुम्हा हातुन नाहीच ब्हायचं. थांब भीन दाखविते.

[काकी छडी वेळन पुढे सरसावतात.]

नीरा:—हां ! छडी खाली याका ! मला मारायचा तुम्हाला हक्क नाही. (काकी वचकतात—त्यांच्या हातून छडी फडते.)

काकी:—तोड फोड, केशव तोड फोड तें.

नीरा:—निरपराधी माणसावर हात टाकण फुकटचं नाही.

काकी:—केश्या, केश्या, तू अगदीच कसा नेभाला रे !

काका:—काकी, तुम्ही तरी माझा थोडासा मान ठेवा. मला अगदी पोर कां समजतां तुम्हीं ? जा पाहू तुम्ही येथून.

काकी:—शेवटी मीच वाईट ना ? जातें वाचा. (काकी जाते)

नीरा:—(काकासाहेबांच्या पुढे छडी करून) थ्या ही छडी, मारा. गाजवा नवरेपणाचा हक्क.

काका:—नवरेपणाचा हक्क ? आणि तू मात्र आपला खीरधर्म बगेचन आलेस नाहीं ?

नीरा:—ज्या घरी म्हाताच्या पुरुषांनो आपला धर्म सोडला त्या घरी खियांनी तरी आपला धर्म कां पाळावा ?

काका:—तुम्हासारख्या बेशरम कुलटेच्या तोडी कुणी लगावे ?

नीरा:—(भयंकर चिह्नून) बेशरम कुलटा ? असा विषारी घावं घालून तुम्ही येथून जाणार ? नाही ! मी तुम्हांला केळांही जाऊ देणार नाही. तुम्हांला आपले ते वाणेरेड शब्द खेरे तरी करून दाखविले पाहिजे. नाहीतर ते परत घेऊन माझी माझी तरी मागितली पाहिजे. मी अबला आहे, द्वितुसनात जन्माला आल्ये आहे, तरीपण मुच्य आहे, मलाही कांही स्वाभिमान आहे. वेटेल तो आरोप मी सहन करणार नाही. सांगा ! कुलटेचे कोणत लक्षण तुम्हीं माझ्यात पाहिलत ? इथे आल्यापासून मी कुणाला पैत्रे खरडली, कोणा पुरुषाशी द्वितुजु केलं, कुणाशी फिदी फिदी हंसले ? कुणालाही विचारा घरापुढे भी केलेली ही वाग काय सांगते ? तशीच माझी ही खोली. ही जाग कुलटेची आहे असे वाटतं तुम्हांला ? एवढ्या पैक्क वयात असले वेजवाबदारपणाचे शब्द तोडातून काढलेत, कांही वाटल नाही, तुम्हांला ? तुम्हांला माझा सताप आला होता न ? मला वेतान फोडायची होतीत, किंवा तापलेल्या पळीन डागायचं होतंत, पण हा विषारी घाव थालयला

नको होतात. माझ्या मातापित्यांच्या फोटोसमोर, आण या देवादिकांच्या तसविरीसमोर तुम्हीं माझा अपमान केलांत. एकाचा हलकट ढीलाही जे शब्द कोणी एकदम बोलले नसते, ते तुम्हीं मला बोलात.

(नीरेच्या या सत्य आणि सेडेटोड बोलण्यानें, काकासाहेबांना आपली चूक कळून आली. आपण नीरेवर केलेला आरोप संवेस्वी खोदा आहे याची जाणीव जात्यावर त्यांना पथ्थाचाप वाढू लागला.)

काका:—नीरे, नीरे, मला क्षमा कर.

('पति पत्निची क्षमा मागतो ?' घेणे ! हिंदू-पति-प्रेतला ही न पटणारी गोष्ट आहे.)

नीरा:—नका, तुम्ही हात जोडू नका.

काका:—माझे शब्द विसरून जा ! मला क्षमा कर. (जातात.)

नीरा:—त्यांनी हात जोडले ? क्षमा मागितली ? त्यांना मी टाकून बोलले ! चुकूले कों भी—?

(अधाताला प्रत्यावात मिळाला म्हणजे आघात पुनः जोराचा येतो ! जोपर्यंत काकासाहेब अन्यायाने नीरेला विरोध करीत होते, तोपर्यंत नीराही नेयाने आपल्या तत्त्वाकरितां भांडत होती : परंतु काकासाहेब शरण येतोच, नीरा भावावून गेली. 'आपण चुकूत तर नाही ना' असें तिला वाढू लागले. पण नीरे,)

—(रस्यावर भिकारी पौर गारे म्हणत चालला आहे.)

भिकारी:—

मन सुख तुझं गोष्ट हाये पृथ्वी मोलाची, |
तूं चाल पुढूं तुला र गड्या भीति कशाची। |
पर्वा वी कुनाची।

झेंडा भव्या कामाचा जो घेऊनि निगाला,
कांटकुटं वाठंमंदी वौचाति त्येला,
रगत निगल, तरी वी हंसल, शावास त्येची॥

तूं चाल ॥ १ ॥

जो ओळखिनसे औक्ष म्हंजी मोटी लडाई।
अन् हत्याराचं फुलावानि घांव वी खाई।
गव्या मंदी पडल त्येच्या, माळ इजयाची।
तूं चाल ॥ २ ॥

(परमेश्वर माणसांना माणसाच्याच रूपाने धीर येण्याकरतां असे दिव्य संदेश देतो. यालाच कोणी 'बोला फोलाळा गोठ' असें म्हणतात.)

(काकासाहेब टप.ल पहात असतात.)

काकी:—कुणाची पत्रं आलीत ?

काका:—आमचे दिवटे चिरंजीव पंडितराव, दिवाळीला घरी येतो म्हणतात. आणि त्याच मुमाराला चित्राही एक दिवसाकरितां येणार आहे. तिचं इय व्यास्यान आहे म्हणे.

(नीरा जात असतां 'चित्रा येणार' हे तिला कलंत. 'चित्रा'—'आपल्यावद्दल सहानुभूति दाखवी-णारी एकटीचे व्यक्ति आपला एकच आधार'—ती येणार हे कलंत्यावर नीरेला किंती आनंद झाला असेल.)

काकी:—छान ! दोन्ही मुळ दिवाळीला घरी येत ओढत !—कसला रे विचार करतोस एवढा ? (सुखःदुख (चित्रा व पंडित) वरोवर येणार आहेत त्याचा !)
(काकांना आनंद झाला, पण काकांना भीति पडली.
'नीरेची एक मडकणारी मशाल अहेच, त्यांत चिवेच्या सहानुभूतीच तेल पडल कीं आगीचा ढोकच व्यायचा.')

काका:—चित्रेला मी लीहिणार आहे, की. इकडे येऊं नको म्हणून.

नीरा:—(काकुलीतीन) तसं कहू नये. चित्राताई येऊं देत इथ.

काका:—कशाला ? तिच्यादेखत आमची आणखी शोभा व्यायला ?

नीरा:—नाही. त्यांयापुढे मी चांगली वायेन, देवाशापथ चांगली वायेन. चित्राताई येऊं देत इथ !

काका:—(नीरेची सहानुभूति मिळविषयाकरिता) बरं. बरं.

(‘चित्रा येणार’ चित्रा येणार? नीरेचा आनंद गगनांत मावेनासा झाला. आपला आनंद ती अक्काशिवाय कोणाजवळ व्यक्त करणार?)

(नीरा आनंदाने माडीबर गेली. त्याचेली अक्का नीरेचे आवडते. रेकॉर्ड लावित होतो.)

नीरा:—अक्का, तुला एक गंमत कळली कां? आपल्या चित्राताई येणार आहेत इथं!

काका:—कैव्हां?

नीरा:—दिवाळीला।

अक्का:—पण ताई! दिवाळीला तर अजून पुष्कल अवकाश आहे नाही?

नीरा:—उुळक कुठला? खुकी कुठली? कांही तरीक बोलेस!

अक्का:—अहो, हा शावण आहे! तुम्हाला काय वाटलं की उयां दिवाळी आहे?

[वेळ कुणाकरतांच थांबत नाही. वर्षमागून त्यांने भरभर जात असतात—आणि कोणालाई त्याची जाणीव होत नाही, पण नीरेला तीन महिने तीन युगांसारेच वाटले असतील.]

नीरा:—हेरा! मला तसंच वाटलं श्रावण, मादपद-आश्विन, श्रावण-मादपद—

अक्का:—

मादव्यांत येती गौरी गणपति
उत्सवा येई बहार।

मेळे आरास करोनि, गाती हँसुनि नाचुनि,
ध्वनि त्यातही गाजे,

महा भारत त्रिराजे। जगा दिपवित तेजे॥

नवरात्र पूजेचि आश्विन शोभा,
करिती नारी श्रङ्गार,

लेऊनि वसने मजेदार, गळां विविध अलंकार,
ध्वनि त्यांतुनि निनावे॥

॥ अद्वा भारत ॥

आली दिवाळी, भूवन उजळी,
आनंद घे अवतार।

दीपक नमांचे भूवरी येती,
मुदित हृदय, सजति करिती,
सकल जन विद्वार।

माला तोरणे फूलांची,
वसने भूपणे जनांची।

शोभा पाढुनि धरेचि,
मर्नीं स्वर्घदी लाजे॥ अद्वा भारत ॥

(दिवाळी आली—काय लोकांचा उत्साह—सर्व वातावरण आनंदाने भरून गेले—नीरा व अक्का अंग-पांत रंगोली काढीत बसतात—चित्रेच्या स्वागताची तयारी होती ती, ठण-ठण-ठण, चित्राताई आल्या! अक्का ठुडुडुड धांवत चित्राताईचे स्वागत करायला गेली. जणू कांही लवंगी फटाक्याची माळच.) [काकासाहेब वरून खिडकींतून चोरून पहातात. नीरेला ‘शरण चिठी’ दिल्यानंतर तरुण दिसाऱ्याकरता कल्प करण्याचं त्यांनी सोडल्यामुळे त्यांच्या केसांना पांढुरकी कढा आली होती. चेहरा निस्तेज दिसत होता.]

[चित्रा आली, नीरेने चित्रेची मूर्ति आपल्या हृदयांत कोरेली असल्यामुळे तिने चित्रेला ओळखले, पण चित्रा विचाच्या नीरेला कशी ओळखणार?]

नीरा:—नाही पट्याची ओळख आपल्याला, कारण आपण मला कधी पाहिलेल्च नाही.

(काकास चित्रा भेटते.)

चित्रा:—काकी, ही नवी मुलगी कोण?

काकी:—ही ना बया। केशवाची नवी बायको.
[काकी! छान ओळख कूलन दिलीत.]

चित्रा:—काय? शेवटी काकांनी लम कैलंच

काकी:—हो! पण ही बया अशी प्रदरंत
अक्काता पडल्या पासने तिने अगदी जीव खाली

तिला नवरा आवडत नाहीं, सासर आवडत नाहीं, इथल कांहीं आवडत नाही हो तिला.

चित्रा:—कां आवडवं? काकांच्या मानानं ती किती लहान? त्यांनों कां वरं तिचा असा गळा कांपला!!!
(व्याख्यानाचं आमंत्रण येते.)

गृहस्थ:—व्याख्यानाची सर्व तयारी झाली आहे. आपण लवकर चलाव.

(काकासाहेब अस्वस्थपणे फिरत आहेत. काकी येते)

काकी:—अरे आज आंघोळ करणार की नाही.

काका:—चित्रा कुठं आहे?

काकी:—ती, अका, तुमच्या त्या निरावाई, सगळ्या व्याख्यानाला गेल्या आहेत.

(काकासाहेब जात असतां पंडीत येतो.)

पंडीत:—युड मॉनिंग फादर! कसं काय? आम्हांल नव्या आईसाहेब आणल्यांत म्हणे, ओ, यंक्यू!

(मिस्टर पंडीतराव, आपण तुकेतच विलायतच्या बोटीवरून उत्तरलेले दिसतां! पंडीत काकासाहेबांस सिगरेट ऑफर करतो. काका रागाने प्राहतात.)

पंडीत:—मले! अहो, पहातां काय? यंक्स तरी या. सापी एटिकेटही पाठत नाही! अफूसोस!

काका:—पंडीत! तुला कोही लजलजा आहे?

पंडीत:—ओ? काय त्तुकलं दुवा? तुम्हांला नेहून पितापुत्रांची घोष माहीत नाहीं वाटतं? खुद मोतीलालजींनो एकदो जवाहीरलालजींना सिगरेट ऑफर केली होती; आतो हा जवाहीर मोतीलालजींना ऑफर करतोय वेल पपा—

(मि. पंडीतराव! थोरामोळ्यांच तंतोतं अनुकरण करीत असतोना, त्या थोरानों केलेल्या देशसेवेसारखी 'किरकोळ' गोष्ट आपल्या 'व्यापक' नजरेतून निसटली असत्यास नवल नाहीं.)

काका:—पंडीत तुला असला फाजिलपणा करायचा. असेल तर आलास तसा परत जा.

पंडीत:—(तोंडांत सिगरेट धरून साहेबी बोबज्या आवाजात) नो नो, डॅडी, मला परत जाण्याची बिलकूल घाई नाही.

(काकी, स्वयंपाक करीत असतां पंडीत येतो.)

पंडीत:—(विलायती ऐटीने) वेल. श्रीमंती गंगा काकीसाहेब!

काकी:—अगवाई! केळ्हा आलास रे?

(पंडीत सिगरेट ऑफर करतो)

काकी:—ए इ मेल्या!

पंडीत:—ओ इ सॉरी. तुम्ही सिगरेट ओडत नाहीं, नाहीं को? आमच्या बॉम्बेला बायका सिगरेट ओडतात दुवा? (काय ही सुंवर्देच्या त्रियांची बदनामी? याच्यावर पीनल कोडांतील भाषण बंदीचे १४४ कलम लागू केले पाहिजे.)

काकी:—पण ही तुझी बवे नाही?

पंडीत:—ओ आय फरगोट. विस इज गंगापुर ओल्ड रोटन टाउन.

काकी:—मराठीत बोल ना मेल्या? आणि हे रे काय परकर नेसलास? (सर्व आयुष्यात प्रथमच मार्मिक बोलांत, काकी!)

पंडीत:—परकर! वा: ही विजारीची नवी फेशन थोऱ.

काकी:—अरे, पण या घोळीत पाय आहेत का तुझे?

पंडीत:—काकी प्रॅंड!! फारच विनोदी आहांत दुवा तुम्ही!!

(चित्रा व्याख्यानाहून येते—काकी भेटते)

चित्रा:—काका कुठं आहेत? आल्यापासून भी त्यांना भेटलेच नाही.

काकी:—पुढच्या मार्डीत असेल बघ! पंडीतही मधारांच आलाय.

चित्रा:—पंडीत इथ आलाय?

(काकासाहेब एकादा सुदूर केस पांडरा राहून न देख्यांत तेवढी दक्षता बाळगीत—तितकेच लांचे चिरंजीव चेहऱ्यावरील लहानशी पुटकळी सुदूर नाहीशी करण्यांत दक्ष आहेत. पंडातराव गाणे गुणगुणत असतां नौरा तेथून जाते. पंडीत काकीस.)

पंडोत:—काकी ! अं ५५ कोण ? (कां ? फारशी चौकशी ?)

काकी:—(हेयलणीने, बेपर्वाईने व तुच्छतेने) तुझ्या नव्या आई !

पंडीत:—हं ५५ ! औ ५५ चामिंग. आपली मुंबईच्या हायस्कुलांतली ओळख विसरलां नसालच अच्छा ! आईसाहेब आपल्या या बालकावर कृपा असावी.

[चित्रा व काका]

काका:—आपल्या थोरणानं तु मला धन्य केलंस ? तुझा हा वाढता लौकिक प्राहून मला फार आनंद होतो. (चित्रेने उठून जावे म्हण आसाहेब चुळवुढ करतात.)

चित्रा:—काका ! मर माशी कांही बोलयचंय !

काका:—(लगाचा विषय भीतीने) हो, हो, बोलयचंय ना ? बोर कौं ! बोर हो, वरी आठवण झाली. मला एका पक्षकाराच्या कामाकरीतां जरा बाहेर जाऊन आल पाहिजे. पंधरा मिनीटांत आलोच परत; मंग बोलू आपण स्वस्य पणानं. मी वहुशः लवकरच येईन—कदाचित् उशीर लागेल—माझी वाट नकाच पाहू—कदाचित् फार बेळ होइल ! (काका जातात.)

[स्वयंगकधरात नीरा चटणी वाटीत आहि—चित्रा येते.]

चित्रा:—मी येऊ कां योही, मदतीला ?

नीरे:—छे ! कांही नको. काम तरी काय आहे असं !

चित्रा:—पण तुम्ही तर भारी दमलेल्या दिसतां !

काकी:—कांही नको कौतुक करायला. घर कामांत वाईसोहवानी आजच कुठं लक्ष घातलंय.

नीरा:—चित्राताई ! आतां चार दिवस रहाणार ना ?

चित्रा:—मी आनंदानं राहिले असते, पण परवां दुसरीकडे व्याख्यान आहे. परत येतांना मात्र इर्थ जहर येईन.

(काकासाहेब चित्रेला टाळप्याकरितां घराबाहेर पडले—ते गोंवा बाहेर लांब टेकडीवर गेले—काय ही तुमनी परिस्थिति काकासाहेब ? चित्रेला टाळप्याकरितां तुम्ही टेकडीवर आलांत खरें पण बरोवर असलेल्या आपल्या सदसंदिवेके बुद्धाला तुम्ही कसे टाळणार ? चार वाजले—सहा वाजले—आठ—नऊ—रात्र झाली काकासाहेब तुम्ही इथं किती वेळ यांवणार ? चल धरी आतां चित्रा निजली सुदूर असेल.)

(रात्रीं साडेनऊ दहाची वेळ—चित्रा व नीरा नोरेच्या खोलीत झोपण्याच्या तयारीत आहेत. नीरा तिच्या वडीलांनी शिकविलेल्या त्यांच्या आवडल्या लांग फेले या कवौच्या ‘साम ऑफ लाईफ’—‘जीवित महिमा’—मधील निवडक कविता म्हणत आहे. चित्रा गाण्याशी समरस झाली आहे.)

In the world's broadfield of battle

In the bivouac of life

Be not like dumb, driven cattle

Be a hero in the strife.

‘अफाट ऐशा विश्वरणांगर्णि
जीवितयुद्धचि चालतसें
त्यांत लढोनि वहु धीरानें
नांव गाजवा ‘शूर’ असें
मुकी विचारीं कुणी हका
अर्शी मैंदरै वनूं नका’

(वडीलांची ही उदात्त शिकवणक आपल्या आयुष्याचे
ध्येयच ठरवून योप्रमाणेच नीरा वागत नवही कां ?)

Let us then be up and doing
With a heart for any fate
Still achieving still pursuing
Learn to labour and to wait.

उठा उठा तर निझूं नका ।
‘होईल कैसे’ म्हणूं नका ।
कशाहि विद्मा भिऊं नका ।
दीर्घोद्योगा सोडूं नका ।
‘धीर धरी तो गंभीर’ असें शिका
शिका रे विसरूं नका ॥

(योप्रमाणेच प्रतिकूल परिस्थितीशीं व अन्यायांशीं
एकटी असहाय नीरा धैर्यानें झगडत नाहीं कां ?)

Not enjoyment and not sorrow
Is our destined end or way
But to act, that each tomorrow
Find us farther than today.

सुखदुःखाचे भोग भोगणौ हा मुर्लि
‘जीवित वेतु’ नसे ।
उद्यां आजच्यापेक्षां कांहीं
युद्धेचि जाऊं करा असें ॥

Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime
And departing, leave behind us
Foot prints, on the sands of time,
Foot prints, that perhaps another
Sailing over life's solemn main,
A Forlorn and shipwrecked brother,
Seeing, shall take heart again.

थोर महात्मे होऊनि गेले
चरित्र त्याचे पहा जरा ।
‘आपण त्यांच्या समान व्हावै’
द्वाच सांपडे बोध खरा ॥
जग हैं त्यजितां भवसागरित्या
वाळवंटिवर तरी जरा ।
चार पाऊऱे उमटवुं अपुलीं,
ठेडुं खुणेचा मार्ग वरा ॥
जीवितसागर दुस्तर मोठा
त्यातुनि जाण्या पैलतिरा ।
खटपट करितो, गोते खातो,
निराश होऊनि जाय पुरा ॥
अशा नराच्या दृष्टिस पढतां
तर्ऊंच पाऊऱे जरा जरा ।
कोणि म्हणावै नाहीं म्हणुनि ?
येईल त्याला धीर वरा ॥

(हेच जण काय नीरचेहि विचार नवहते काय ?
आपल्या सडेतोड वागप्याचं फल आपल्याला जरि
आपल्या आयुष्यांत मिळले नाहीं तरी आपली ही
शिकवणक आपल्यासारख्याच परिस्थितीत सोपडलेल्या
‘दुष्टच्या कोणास’ मार्गदर्शक व्हावी अशी तिची उत्कट
इच्छा होती.)

(पण आपलं आयुष्य आपण केवळ दुसऱ्याच्या सुखाकरितां खर्च करायचं ? आणि आपल्या स्वतःला मात्र आपला कांहींही अपराध नसर्ताना तिळमात्र सुख मिळें नये, उलट सर्व आयुष्य दुःखांत जावे, या चिचारानें तिला खंत वाटल्यामुळेच तिच्या डोऱ्यांत अशु आले नसरील का ?)

चित्रा:—कां ?

नीरा:—मला आठवण झाली.

चित्रा:—कुणाची ?

नीरा:—माझ्या मातापिल्यांची. ल्यांना हें गाणे फार आवडत असे.

चित्रा:—खरंच. धन्य तुझे आईवाप ! ल्यांना तुल किती चांगलं शिक्षण दिल.

नीरा:—मी मोठे नंव मिळवावं अशी ल्यांची फार इच्छा दोती. पण ते निघून गेले, आणि मी दुँदेवाच्या फेंचांत संपऱ्यां. आतां सगळीकडे अंधार अंधार दिसतोय मला ! चित्राताई, या पुढे मला कर्वीच प्रकाश दिसणार नाहीं कां हो !

चित्रा:—असं कां म्हणतेस ? रात्रीनंतर दिवस येतोच. मध्य तूं गाण्यांत काय म्हणालीस ! Learn to labour and to wait ! ‘ तपश्चयी करीत रहा आणि वाट पहा ’ तुला प्रकाश लात्रीनं दिसेल.

नीरा:—प्रकाश ?—(चोहर कुणीतरी दिवाळीत आकाशांत संकरून उडविलेला बाण फुटन ल्याच्या टिक्क्या ठिक्क्या उडतात. चित्रा म्हणत असलेला ‘ प्रकाश ’ नीरेला अशाच स्वरूपांत तर दिसणार नसेलना ?)

(रस्त्यांत लोक फटाके भुसनके वर्गे उडवीत आहेत. एक व्यक्ति खिळपणे आपल्याच विचारांत हळूं-हळूं येत आहे— पोशाख अस्त्राव्यस्त झालेला !— खिळांतून चोहर काढलेले घज्याळ तसंच लोंबकळत आहे ! अंगावर भुसनव्याच्या ठिणग्या उडल्या तरी-सुद्धां लक्ष नाही ! काकासोहेब तर नव्हेत हे !)

(चित्रा व नीरा-नीरा रडत असते—चित्रेला मिठी मारते.)

चित्रा:—ज्ञालं कां तुझे मन हलकं ? मी विचारूं तुला कांही ? चमक्कारीक वाढन घेऊं नकोस. खरंच, तुझ्या या असल्या त्रायांने तुझंच दुःख नाहीं कां वाढते ?

नीरा:—दुःख कितीही वाढू दें, मी सहन करीन, पण अन्याय मुळोच सहन करणार नाहीं. आत्या प्रसंगापुढे मी वाकेन तर माझी सारी तपश्चयी नष्ट होईल.

चित्रा:—तपश्चयी—?

(काकासोहेब खोलीचाहेर उभे आहेत—चित्रा व नीरेचे बोलणे एकतात.)

नीरा:—हो ! माझी ही तपश्चयी, त्रायाचं वांगां जगाला कळेल, आणि त्यासुळे म्हातारपणी बांशिंग बांधण्याच्या नरपत्रां दहशत बसेल. नीरेसारखी राक्षसीण आपल्या वांग्याल येईल कीं काय, या भीवीनं ते जागच्या जारीं गरठतोल, आणि अशा दिन्हीतीत एखाया कुमारिकेचा गळा जरी वांचला तरी माझ्या तपश्चयेच सर्थक होईल.

चित्रा:—खरंच ! किती विचारी आणि स्वाभिमानी मुलगी आहेस. तुझ्या सारखीच्या जन्माचं सोतं माझ्या वडिलांनी करावं किती ज्ञानेची गोष्ट आहे—

नीरा:—नका, तुम्ही वाईट वाढून घेऊं नका. यादी गोष्टीत मला एक समाधान मिळलं आहे.

चित्रा:—कोणतं ?

नीरा:—तुमच्यासारख्या योर ल्याची आई होण्याचं ! म्हाताच्या नवजावी बायको होऊन भी जरी दुःखाच्या साईंत पडले असले, तरी हिंदुस्थानला भूषण झालेल्या-चित्रेची मी आई आहे, या एकाच समाधानांत मी सारी दुःखे विसरून जाईल.

(काकासाहेव दोघींचे संभाषण ऐकतात. आतां-पर्यंतच्या घटनांमुळे अगोदरच खचलेल्या काकासाहेवांना वरील संभाषणामुळे फारच जोराचा धक्का बसून ते कोलमडतात ! आजपर्यंत क्षगडणाऱ्या काकासाहेवांच्या मनाने स्वच्छ कवुली दिली की 'आपण चुकलो' . ते 'म्हाताराच्याची बायको, म्हातारा' असें पुष्टुपट आपल्या माझींत येतात. संवयीप्रमाणे लांचे लक्ष घड्याळाकडे जाताच ते बंद पडलेले दिसते. ते चिडतात. पाप्यांत वुडणारा माणूस तळाशी जाप्यापूर्वी वर येण्याकरितां शेवटची उसळी घेतो, ल्याप्रमाणे काकासाहेवांच्या मनाने एक शेवटची उसळी घेतली. सर्व शक्ति एक-वढून लांनी लंबकाळा एक जोराचा धक्का देऊन घड्याळ चालू केले. जाणू काय स्वतःचे तरुण्य सिद्ध करण्याकरितां शरीरांतील उरल्या मुरुल्या सर्व शक्ती-नांच ते शेवटचा जोराचा धक्का देत आहेत. या उसन्या अवसानाने ते आरशाजवळ येतात व कलपाच्या सामानावरची साचलेली तीन महिन्यांची धूळ अटकून, कलप करण्यास मुरवात करतात.)

(कलपाचा ब्रश भिशीवरून किरवणार तोंच खड-बळून जागी झालेली लांची सदसद्विके वुद्धि प्रतिविचाच्या रूपाने म्हणाली.)

प्रतिविव:—कलप लावून तूं तरणा होणार ? केस काळे केले म्हणजे तारुण्य येत ?

काका:—कां येंक नये ? काळ्या केसांशिवाय मजजवळ काय कमी आहे ?

प्रतिविव:—मूर्ख ! तुझे पांढरे केस तूं काळे करशील पण तुझे म्हातारां मन तरण कसं होणार ?

काका:—माझे मन म्हातारां ?

प्रतिविव:—हो, हो, या निःसत्त्व मनानं तू नीरेच्या तरुण मनाची भूक कशी भागवणार ? तिने तुझ्या कोणल्या गुणावर भालावं ?

काका:—कां ? मी तरुणाइतकाच रोल आहे. माझ्या अंगांत तितकीच धमक आहे.

प्रतिविव:—धमक ! उसनी—(ढं ५ म ! बाहेर एक फटका उडाला.)

काका:—उसनी ? (भुस नव्याच्या आवाजाप्रमाणे फुसकी.)

प्रतिविव:—हो, हो, उसनी, तुझ्या त्या कलपासारखी, तरुण मनाची बतावणी तूं किती वेळ करीत रहाणार ? पहा एकदो नीट आपल्याकडे ! आहेस तूं तरुण ? जर तूं तरुण असतास, तर नीरेपुढे कां नरसतास ? सांग तूं रोमरोमांत म्हातारा आहेस की नाही—? म्हाताराचा माकडा—(प्रतिविव वैदाळीने विकल्पां द्यासते.)

काका:—चुप, बटवट बंद कर, मी तरुण आहे, तरुण आहे, तरुण आहे—(काकासाहेव चिडून आरसा फिडतात—काकासाहेव ! तुम्ही आरसा फोडला ! आपली सदसद्विके बुद्धी दावून याकण्याचा प्रयत्न केलगत—पण ल्यासुळे तुम्ही आपले शत्रु—खोरे भिर—वाडविलेत. पण ते पहा आरशींतील प्रत्येक तुकऱ्यांतील प्रतिविव—तुमची सदसद्विके वुद्धि—तुम्हालां इंसत दीणवीत आहे.)

१ रे **प्रतिविव:**—म्हातारणी लम करायला शरम नाही वाटली ?

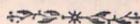
२ रे ,,—मूर्ख आहेस तूं !

३ रे ,,—नात शोभणाच्या मुलीशीं लम केलस—।

४ थं „—केवडा गाढवपणा केलोस हा !

५ वै „—थूळ्या जिण्याला—!

(सर्वे प्रतिविवें हंसतात—काकासाहेबांचा धीर सुटो—तै कौलम्भून पडतात—

(चित्रा जाण्याच्या तयारीत—दुःखी नीर—चित्रा नीरेला उपदेश करते.)

चित्रा:—तपश्चर्या करीत रहा आणि वाटे पढा. तुला प्रकाश खात्रीनं दिसेल.

(प्रकाश एकदम नाहींसा झाल्यावर अंधाराची तीव्र जाणीव होते—चित्रा गेली—नीरेच्या डोळ्यापुढे अंधेरी आली—नीरा चित्रेच्या वाटेकडे पढात उमी राहिली—काकी नीरेजवळून गेल्या, जातांना नीरेकडे (नेहमीच्याच) तिरस्काराने पढाण्यास मात्र त्या विसरल्या नाहीत—गलीत काकासाहेब भीतच्या नजरेने पढात तिच्या जवळून गेले—बेशरम पंडीतने जातां जातां तिच्या तोंडावर धूर सोडला—नीरेने कुणाकडेच लक्ष दिले नाही—चिमुकली अवका मात्र प्रेमानें तिच्या जवळ वाली. खिच मनः—स्थिरीत ती माडीवर आले—तिच्या मनाचा खिचपणा घालविण्याकरीतां चतुर अकांने नीरेच्या आवडीजो रेकोर्ड लावली—निमित्त शोधणारा लोचट पंडीतराव ती ऐकून वर आला.)

नीरा:—तुम्हां कां इंयं ? बाहेर व्हा पाहूळ !

पंडीत:—आँ ? हे घर माझ्या बडिलांचे आहे. (बकळाचा मुलगा.)

नीरा:—एण या खोलीवर माझी सत्ता आहे. मुकाब्यानं बाहेर व्हा.

पंडीत:—(कोळगेपणानें) बुंदर ! किती मोहक दिसतां या वेळी !

नीरा:—निर्लज्ज जनावरा !

पंडीत:—वा ! येस फुल ! किती नंचरल अंविंग आहे. (नीरा छडी घेते.) मला मारणार तुम्हीं ? हा : हा :

नीरा:—बाहेर हो !

पंडीत:—(सिनेमांतील इष्काचा संचार होऊन) मार डाला, महाराष्ट्राच्या ब्रेटा गांवां मार डाला—इत क्यांत काकासाहेब वर येतात.)

काका:—पंड्या ! काय चालविलं आहेस हे ! कांहीं लाजलज्जा !

पंडीत:—मी लाणुं ? कां तुवा ? मी काय म्हातार-पणी लग्न करून असली—

काका:—करंव्या तोंड आवर !

पंडीत:—खामोष श्रीज !

काका:—चांडाळा, तुझा गाढवपणा कळसाला पोंचला.

पंडीत:—अं ? कसं म्हणालांत गाढवपण कळसाला पोंचला. ठीक. पण कुणाचा ?

काका:—बोल. माझ्या गोजिरवाच्या बचा आणदी बोल. आपल्या पिल्याच्या तोंडावर हजारदां थंक.

पंडीत:—ओ फादर ! सिंप्ली ड्रॉमेटिक, काय अप्रिंग सिच्युएशन आहे ही ? तुम्ही असे चवताळ्येले उमे, मी असा हीरोप्रमाणे आणि इकडे ही रंगेली हिरॉइन—मार डाला, [खरोखरच त्याच्या हातावर मार वसला—नीरा रागाने त्याच्या अंगावर छडथा ओढीत होती.]

पंडीत:—मेले-मेले.

नीरा:—मर ! पुरता मर !

पंडीतः—कैदासणी, हात आवर, काकासाहेव
तुम्ही तरी सोडवा, राशसणी काय हें ?

नीरा:—हें घर आहे, थिएटर नव्हे, आणि तू
एवाचा वाजारवसावापुढे उभा नसून एका कुलीन
तरहणीपुढे उभा आहेस, समजले ?

पंडीतः—समजले ! चुकले—क्षमा करा.

नीरा:—तसं नाहीं, उठ पायां पड. माझ्या नाहीं,
आपल्या प्रित्योच्या, ज्यांचा तू अपमान केला आहेस
त्योच्या.

(पंडीत नाईलाजाने काकासाहेवांच्या पायां पडतो.)

नीरा:—पंडीतराव ! हा प्रसंग कसा काय वाटतो
आपल्याला ?

(पंडीत तिच्याकडे रागानें पहातो—नीरा छडी मारून
हांकलून लावते—पंडीत बाहेरुनच औरडतो.)

पंडीतः—नीरे ! घरावाहेर ये म्हणजे सांगते
तुला. भर रस्त्यावर तुझी नाहीं अनु धेतली, तर नांवाचा
पंडीतच नाहीं. (दुर्वेलाची पोकळ बडवड.)

नीरा:—यापेक्षां निर्वंश ज्ञालेला काय वाईट ?

(नीरे चे हें धैर्य पाहून काकासाहेव चकित हाफन
उभे असतात.)

नीरा:—तुम्ही असे उभे का ? तुमच्या मुलाल
मारल म्हणून तुम्हांला माझा राग आला ? तुम्हीं
माझ्याकडे असं काय पहातां ?

काका:—नीरे ! मला धावरतेस ? एका पापी
तरहणाच्या नेभल्ट बापाला भितेस ? तुझ्यांत विलक्षण
सामर्थ्य आहे. खरंच तू किनी तेजस्वी मुलगी आहेस.
तुझा पति ब्हायला मी सर्वस्वी नालायक आहे. नीरे

तुझ्या कपाठीचं तें कुंकू पुसून याक. या नेभल्ट
नव्याच्या नांवानं लावलेलं कुंकू याक पुसून.

नीरा:—काय ? काय सांगतो हें भलते ?

काका:—भलतंच नाहीं, योग्य तेंच सांगत आहे.
आपलं म्हातारं सौभाग्य नाहींसं कर.

नीरा:—सौभाग्य नाहींसं करू ? किती अभद्र
बैलता तुम्ही.

काका:—याला तू अभद्र म्हणतेस ? आजपर्यंत
अन्यायाशी झगडणारं तुझं शर मन, कुंकू पुसून याका-
यला को कचरावं ? (चाहेर मलवट भरलेल्या कडक
लक्ष्मीचा खेळ चालूं असतो.)

नीरा:—अन्यायाशीं झगडणारं मन ! अन्यायाशीं
झगडणारं मन, तरुण होतं, चिडलेलं होतं, पण ते
हिंदु संस्कारांत मुरलेलं होतं. त्याला ही कुंकू पुसायची
कलग्ना पटत नाहीं.

काका:—कां पढूं नये ? ज्या कुंकवाचिषये कुणा-
लाहीं प्रेम वाटणार नाहीं, ज्या सौभाग्याचा कुणीही
अभिमान धरणार नाहीं, तें काहींसं करायला तुला दुःख
कों वाटवं ? तें काहीं नाहीं. धर्माच्या नांवानं तुझ्यावर
लादलेलं हें सौभाग्य मीच नाहींसं करतो.

नीरा:—काय अनथे केलात तुम्ही ? माझे कुंकू
पुसलंत ? कां असा अपशकून केलात ?

(नीरा फणेरी पेटी धेऊन कुंकू लावूं लागते)

काका:—नीरे, हात थोवव, कुंकू लावूं नकोस.
शापथ आहे तुला तुझ्या आईचापांची.

नीरा:—शपथ ! असली भयंकर शापथ त्यालून
तुम्ही माझा सूड कां धेतां ?

(काकासाहेब जातात—नीरा कुंकू लावण्याकारती
फगेरी पेटी घेऊन बसते—तिला आपलं कुंकू पुसलेलं
कपाळ आरशांत दिसतं.)

नीरा:—नीरे सुटलीस ! म्हातान्या नवन्याच्या
कचाड्यांतून सुटलीस. इतके दिवस झगडल्याचं साधेक
शाळ—आनंद—आनंद !—(बोहेर कडकलळमी हंसते—
हा : हा : हा) कोण हंसलं ? सीनामाई, तू हंसलीस ?
तुलाही आनंद शाळ ? (बोहेर कडकलळमी आसूढ
मारते—नीरेचे अंग थरारते.)

नाहीं मग को हंसतेस ? माझ्या कपाळाला कुंकू
नाही म्हणून हंसतेस ? [हा : हा : हा :—]

काय मी विधवा ? नाहीं खरंच मी विधवा नाहीं,
माझे पति जिवंत आहेत. त्यांनीच माझे कुंकू पुसलं हो.

[कडकलळमी आसूढ मारते—हंसते—हा : हा :—]

नका ! हंसू नका ! लावते मी कुंकू—(हा : हा : हा :
हा :) पण मला त्यांनी शपथ घाटली. खरंच मी नाहीं
हो कुंकू पुसलं. माझे पाढरं कपाळ पाहून मला हंसू
नका. मी विधवा नाहीं, माझे पति जिवंत आहेत थोबा
मी आतांच त्यांच्याकडे जाते आणि त्यांच्या हातूनच
मळवट भरू घेते.

(नीरा कुंकवाचा करंडा घेऊन काकासाहेवांकडे
जाप्यास निघते—कुंकवाचा करंडा पटडो. कडकलळमी
किंचाळते—नीरा घावरते—कुंकू करंडांत भरू जाते.)

(काकासाहेब खिल होऊन विचार करीत बसले
आहेत. त्यांच्या डोऱ्यापुढे एक अस्पष्ट आकृति उभी
राहिली—काकासाहेवांनी नीट पाहिले. कुंकवाचा करंडा
घेऊन नीराच उभी होती.)

नीरा:—मी चुकले ! क्रमा करा, मला कुंकू लावा.

काका:—नाहीं, तुला कुंकू लावायचं कारण नाहीं.
तुझा नवरा मेला.

नीरा:—नका हो असं कांहीं बोलू. मीपुढे फार
चांगली वागेन. तुमची सेवा करीन. पण मला आवां
कुंकू लावा.

काका:—मी तुला कुंकू लावतो. पति म्हणून
नव्है पिता म्हणून.

नीरा:—पिता ? मी तुमची सुलगी ? काय भलतंच
बोलतां हैं ?

काका:—भलतंच नाहीं ! मार्गे तुंच एकदां म्हणाली
होतीस, की तुम्ही माझे वडील आणि मी तुमची सुलगी
असते तर किती वरं शाळ असते.

नीरा:—पण क्यै न पटणरी गोष्ट आहे. धर्माला
हैं कसे पटेल ? जगाला हैं कसे पटेल ?

काका:—कशाला विचार करतेस त्या धर्माचा
आणि त्या जगाचा ? ज्या जगाला एका जस्तवड
म्हाताच्याने लम कैलेलं पटंत, त्या जगाला त्या म्हाता-
च्यानं आपल्या पवित्र, शुद्ध, आणि तशुण बायकोला
आपली मुलगी म्हटलेलं जर पटलं नाहीं, तर काय
पर्वा त्या जगाची ? आणि जगाला तें नाहीं पटलं तरी
तें चुकीचं आहे, आहे अयोग्य आहे, अनिष्ट आहे कां ?
तें कांहीं नाहीं, रुडीच्या गाळांत रुटलेल्या या धर्माची
—समाजाची, आणि जगाची मला पर्वा नाहीं.

नीरा:—खरंच तुम्ही किती थोर आदांत !

काका:—थोर ! ज्यानं तुला. फसविलं तो थोर ?
नाहीं ! ज्यांच्या पोटीं तं जन्माला आलीस ते तुझे अहिं
बाप थोर, तुझी तपश्चर्या थोर.

(आजपर्यंत काकासाहेवांच्या बरोवर अत्यंत तिर-
स्काराने वागणारी नीरा एकदम काकासाहेवांच्या पर्यांवर

पडली, काकासहेव तिला आज आपत्या वर्डीलांप्रमाणेच
वाढत होते.)

नोराः—तुमच्या सारखा अनुभवी विचारी माणूस—!

काकाः—तो सुद्दां चुकतो. बाळ, मी अनुभवी
म्हातारा असलें तरी मनुष्य होतो, माझ्या म्हातार्या
जिवलाही वाटलं, की, मलाही आपलं प्रेमाचं हळकाचं
कुणीतरी असावं, पण माझ्या स्वार्याचा विचार करतांना,
मी तुझा गळा कापीत होतो, हे माझ्या लक्षांत आलं
नाहीं. पण आतां काय उपयोग या वेळप्याचा ? जा वाळ
स्वस्थ विश्रांति घे. (नारा जाते.) ओरे ! असल्या
घाणेरडथा लगाचं वंधन तोडायला सुद्दां मृत्यु शिवाय
दुसरा मार्गच नाही.—मृत्यु—!

(पाळ चुकचुकली ! काकांनी दोन तीन गऱ्या
विचारांत घालविल्या. ‘नीरेची सुटका कर्शी करावयाची
आपण तिला मुलगी मानली तरी कायदा व समाज
आपत्याला तेंसे मानू देत नाही’ हे विचार काकासहे-
बांच्या पथात्ताप दरम्य मनांत सारखे थैमान घालीत होते.
‘आपत्या मृत्युशिवाय नीरेची सुटका होणे शक्य नाहीं,
व आपण तिच्या संबंध आयुष्याची नासाडी करून
तिच्यावर केलेल्या अन्यायाचें परिमार्जन मृत्युचं दान
दिल्याशिवाय होणार नाही’ अशी खांची खात्री जाली.

[मृत्यु ! मृत्यु !! मृत्यु !!! काकासहेव दिवस
रात्र विचारांत घालवित होते—घडशाळाची टिक टिक
सावकाश चालू द्योती. तिरस्कारांने काकासहेबांनी
त्या ‘म्हातार्या’ घडशाळाकडे पाहिले—घडशाळाचा
त्यांनं राग आला—इतके दिवस घडशाळ चालू
ठेवण्याचा आवड करणाऱ्या काकासहेबांनी आपण होऊ-
नच घडशाळ बंद केले. आपत्या हृदयाचं घडशाळ सुद्दां
बंद करण्याचं ठरविल—आत्महत्येचा निश्चय कायम

केला—नीरेला—आपत्या मुलीला—शेवटले पत्र लिहून
त्यानी नीरेच्या आयुष्यांत होणारी आपली स्वतःची
अडगळ स्वतःच नाहीसां केलो !]

[म्हादवा गडी नेहमीप्रमाणे दिवाणखाना झाडण्या-
करितां वर आला—त्याचे लक्ष घडशाळाकडे गेले—
घडशाळ बंद ! काकासहेबही कुठे दिसेनात आणि
घडशाळांतील लंबकही नाहीसा झालेला. म्हादवागडी
घावरला ! बाहेर वाढल मुरुं होऊन विजा चमकूं
लगल्या होत्या. ‘धनीसाहेब—धनीसाहेब’ म्हणून तो
हांका मारू लागला. इत्यर्थांत त्याचे लक्ष टेबलाकडे गेले,
ओर बापरे ! हे काय ? पत्र—आणि त्यावर घडशा-
लाचा लंबक ? बाहेर विजांचा कडकडाट मुरुं झाला—
म्हादवा फारत्व घावरला ! पत्र उचलून खाली धांवला
—नीरेने कापच्या हातानं पत्र उघडले—आणि घडधड-
णाऱ्या अंतःकरणाने ती वाचूं लागली—बोहेर वाढल
मुरुं होतं—नीरेच्या आयुष्यांत नवं बाढल मुरुं झाल—
पत्रांतून जणूं काय काकासहेवच तिच्याशी बोलत होते
व त्याचं इश्य दिसत होतं.]

— पत्र —

बाळ निरुताई,

माझ्या मृत्मवांचून तुझी सुटका होणे शक्य नाही
हे जाणून मी आत्महत्या करीत आहे. माझ्या मरणामुळे
तूं विधवा होशील आणि तुला पुनर्विवाह करतां येईल.
हुड्या सारख्या सद्गुणी मुलीला भरपूर संसारसौम्य
मिळाव अशी माझी मनापासून ईच्छा आहे. म्हणून
माझ्या पश्चात तूं तावडतोव लम कर अशी माझी तुच्छा
आज्ञा आहे. तूं पुनर्विवाह करीपर्यंत माझ्या आत्म्यास
शांति व मुक्ति मिळणार नाही.

तुझा पिता—काकासहेब—

[गेल्या ३-४ दिवसांत काकासाहेवांच्या बागणीकीत जो जमीन असानाचा फरक पडला होता, त्यामुळे नीरेला काकासाहेवांबद्दल अतिशय आदर वाढू लागला होता. आजच्या प्रकारानें तर तिला फारच धक्का वसला. काकासाहेवांनी आपल्या सुखाकरतां स्वतःच्या प्राणांचे मोल दिले ! या गोष्टीनें तिच्या अंतःकरणाला पीळ पडला. तिच्या डोऱ्यांतून अशुधाया वाढू लागल्या. बाहेर याच वेळी वाढल संपूर्ण पावसाळा जोरानें सुरवात शाळी होती.]

[चित्रा आली—नीरानें तिला भिठी मारली—]

चित्रा:—शांत हो, निरुताई !

नीरा:—ताई, तुम्ही मला तांगितलं होतं की प्रकाशाची वाट पहा, तो हाच का प्रकाश ? कसला हो हा भयंकर प्रकाश ? चित्राताई, मला कांही सुचत नाही हो काय करू भी—?

गाणे

मन सुद्ध तुझं गोष्ट हाये,
पृथ्वी मोलाची, तूं चाल पुढं
तुला र गड्या भीति कशाची,
गर्वा वी कुनाची ॥

[कुमारी नीरा आपल्या पित्याच्या—काकासाहेवांच्या कोटोला फूल वाहून वंदन करीत आहे.]

